

१०७
२

ग्रन्थनामः-
कारण्यकीर्तनामः-
विषयः-

अथ
न्यायकीर्तनीटीका ।
बृहदारण्यकोपनिषद्

भगवद्गीता

अद्वैतदान्तन्यायम्
Nyaya lilavatyika

107
9

१०७
२

स्वाधिकरणासमय प्रागभावाधिकरणाक्षरानुवृत्तिर्लक्षणीकृतं।
स्वाधेयपदार्थप्रागभावनाधारसमयः।

स्वाधेयलक्षणावली दीक्षा

स्वाधेयसारम्भम्

107
9

3.2

107
9

॥६॥

९

श्रीगणेशाय नमः॥ एकत्र शूलमपरत्र विना प्रसूनमन्यत्र कृत्तिरपरत्र च पीतवासः॥ तत्र पातु वर्षे शत्रुनालक्ष्म
 कलाकिरीटनिषिद्युक्तेरत्नहृदोर्ममवांछितानि॥ न्यायां नोजपतंगायमीमांसापारहृन्वने गङ्गे श्वरीयगुरवे
 पित्रे त्रनवतेनमः॥ विशिष्टशिष्टाचारानुमितकर्तव्यताकविब्रविद्वातकं नमस्कारं निबध्नाति॥ नाथ इति॥
 यद्यपि पुरुषाणां मुत्तम इत्यत्र न निर्धारण इति शष्ठी समासनिशेधस्यात्रा पुरुषाश्चासावुत्तमश्चेति कर्मध
 रये विशेषणत्वाद्दुत्तमपदस्य पूर्वनिपातापत्तिः॥ पुरुषेषु तम इति निर्धारणसप्तमी समासेन निर्धारण इ
 त्यस्य वैषम्यसंगतत्र शष्ठी सप्तम्योरनेदात्तत्वात्॥ तथापि निर्धारणे मेव नास्तीति शष्ठी समास एवानरांषां
 क्षत्रियं शूरतम इत्यादाविव सप्तम्यापेक्षया जातिगुणक्रियातिरेकदेशस्याप्युक्त्यकरणार्थः॥ यदा

४२

॥१॥

पंचमीति योगविता गादत्र समासः पुरुषे च उतमः पुरुषोत्तमः यस्मात्तर मतीतो ह मन्तरादपि चोत्तमः अतो
 स्मिलोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति गीता सुत गवद्वचनात् तस्मै पुरुषोत्तमाय नमः पुरुषोत्तमवसेवनमः
 स्कार्यता प्रयोजकं रूपं। अन्यदप्याह यो नायः प्रभुर्जगत् कार्यजातं स जतिजनयति। ततः सृष्टेरनंतरं अवति अमि
 ष्टनिवृत्तिं चालिकरोति। एकपुत्रे या प्रीतिरनुजिघृक्षा तथा परमांडुखा सहृद्विनिवृत्तिं सुखं दुःखानां वदवाति स
 ष्यवनयोः कार्यमात्रे संज्ञवेपि परमनिवृत्तेरसंज्ञवादः जगत् संसारिमात्रं सहजागंतु क हेतुजन्या स नरदीर्घोत्तम
 रकालानवच्छिन्ना या ह्यपानिरूपश्चिपरदुःखप्रहाणे धातया दुर्बलेन पो नः पुण्येन सृष्टिस्थिति संहारकरणाय
 लब्धास्ति तत्त्वरूपा ब्रह्मा विष्णु शिवामिकास्त नवो यो नो। अथ ययं य कर्त्ता स्वपित्रे पुरुषोत्तमनाम्ने नमस्कृत्य

ली० वें०

न नयेति०

रे निबद्धा तत्र सहजादीर्घा गुर्वी कृषा तदनुसंबंधेन लब्धा वशी कृतास्त्रितत्त्वतनवो ब्रह्मादयो येनेत्यर्थः।
अन्यच्च तु न्यमेवाप्रेक्षा वस्तुन्ये गमं निधेयमाहा इवमिति ॥ न्यायसमस्त रूपेण तं क्री स एवास्मत्तास्त्रस्य
लीला तद्वतीति ग्रंथनाम तत्राश्रीपदेनोक्तं रजि कृत्वा सतां प्रीतये अस्तु अथ वा ग्रंथकृत प्रेयसी लीलावती
नियते प्राप्यते कांत चेतोऽनेन न्यायः तादृशीया लीला तद्वती सा सतः प्रियस्य प्रीतये अस्तु न वति यत्र ग्रं
थे प्रियायां च इव्यं नाकुलं न स दोषं व्याख्यातमेकत्र अन्यत्र वनं न स दोषं एकत्र गुणगणो रूपा दिसंघः
ज्ज्वलप्रमापितः अन्यत्र गुणानां शीलादीनां गुणो दोषा संनिवृत्ताः एकत्र कर्मजं तूक्ष्णं पणादि अधिकं २॥
इत्यादिभ्यः पृथक् कृत्वा ध्येत प्रसीसा विषयः न्ये अन्यत्र कर्मगृह व्यापाः अधिकमिति क्रिया विशेषणी।
पा२

एकत्र जातिः पदार्थविशेषविभूतिः साहचर्ये नगता। अन्यत्र जातिः ज्ञात्वा लब्धं सती वादिभूतिपरपुरुषसंस
 गात्सदोषत्वं नगता। एकत्र विशेषाणां मान्यो स्थितिर्व्यवस्थास्नाध्याप्रशंसा विरीयः। अन्यत्र विशेषस्य
 कस्य स्थितिः तादृशी। एकत्र गुणादिनिर्गुणादेः सहजः संबंधसमवायोत्रप्रतिपाद्यवेनास्ति। अन्यत्र
 गुक्तगुणैः संबंधसहजो कृत्तिमस्वानाविक्रमवणादनुपश्चादौ दायमन्वीक्षामननहेतुर्न्यायः स एव नीय
 ते अनेनेति व्युत्पत्त्या नयः शास्त्रं तस्य वेदमतस्य न्यायाधारत्वात्। तस्य कर्मपरिकर्मपरद्वेषणनिरासादि
 तत्र कुलादक्षा। अन्यत्र आन्वीक्षाविद्यानयोनितिः वेदमकर्मगृहव्यापारः अत्र कुशला कोशलवती।
 ॥ नय इत्यत्र जिह्वीनुबोनुपसर्ग इति
 व जि

ली० व०

३

५ संख्या

प्राप्ते कृत्यत्पुरोर्बहुलमिति बाहुलकोदेरन् । इह पदार्थानां सामान्यतः प्रयोजनसंबन्धेव गते केनैव
तिविशेषाकांक्षायां इव गुणव्योदितविशेषात्तिष्ठानमेतावन्तयेव पदार्थद्वित्यवधारणापरविभागात्मकां
सामान्यजिज्ञासायां तद्विशेषवचनस्येतरव्यवच्छेदपरचेन व्युत्पत्तिमिद्वयात् । तच्च यद्यपि न शब्दविधयः
विभागे मानां युक्तिशास्त्रविरोधात् । मानां तर्गत्यतिपादने च परीक्षया स्तत्पत्तिपारवाच्यं शक्येत तत्
वन्यूनाधिकं व्यवच्छेदः सिद्ध इत्येतस्यापि तत्र तात्पर्ये मानाभावः सामान्यलक्षणापरीक्षया अघिसंख्या
व्यवच्छेदस्य विशेषलक्षणापरीक्षया च न्यूनसंख्या व्यवच्छेदस्य लब्धत्वात् । तथापि पदार्थमुद्दिश्य द्रव्यादि
विधानात् । उद्देश्यस्य वा शब्दादिष्वेयस्य व्यापकत्वेन साक्षादेव प्रतीतिरितिलोकव्युत्पत्तिमिद्वयात् ।

कृ५

३

तनतत्र तात्पर्यं कल्प्यं न च पदार्थं नैकं सामान्यं येन विभागः स्यात् किं तु पदानामर्थो वाच्यः तद्वं वाच्यं पदाना
 मर्थानां च तेदादि न मेवेति वाच्यं सर्वत्र पदार्था नुगतमतेरनुगतस्य तस्य सिद्धेः। नायं पदार्थ इत्यभिधान
 एवैतत्पदार्थत्वापदार्थत्वाभ्यां व्याघातात्। तथापि न तद्भाव रूपं अभावेऽपि दृतेः। नात्रावरूपं विधित्वेन
 प्रतीतेः। प्रतियोग्यनुपपत्तेश्चेति न युक्तं। अस्माद्ब्रूयादयमर्थो बोद्धव्य इति श्रुतज्ञानरूपसंकेतात्मक
 वात्। तच्च ज्ञानमनादिनिधनं सर्वगोचरमेकमेव तदसंबन्धश्चार्थविषयलक्षणा अवधारणार्थश्च व्यव
 हृतः तत्रैवकारस्य व्यवबेदमात्रे शक्तिः। विशेषणविशेष्यक्रियावाचकपदसमन्निव्याहारादयोगान्यथा
 गत्यंतायोगव्यवबेदाः प्रतीयंत इति व्युत्पत्तिरिति मतमयुक्तं। उपस्थितपर्यं चैव समन्निव्याहारव्युत्पत्तिः।

ली.व.

४

संसर्गनिदस्पप्रतीतिः। नतु ततः पदार्थोपस्थितिरपि प्रकृते च व्यवच्छेदमात्राप्रयोगिमात्रज्ञानेप्ययोगान्तर
योगात्पंतायोगरूपप्रतियोगिविशेषाच्च पस्थिते किंतु व्यवच्छेदत्रये शक्तित्रयमेव समन्ति व्याहारविशेष
तत्र तत्र तात्पर्यविशेष उन्नीयत इति तत्त्वं। तत्राप्यन्ययोगव्यवच्छेदमवधारणार्थमाक्षिपति। षडेवेति॥
नच पदार्थमुद्दिश्य षट् विधानां द्विशेषणेतत्त्वं न समन्ति व्याहृतं च एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थ इत्यन्य
योगव्यवच्छेदोपदार्थः पदार्थश्चायोगव्यवच्छेदो ग्रेवाच्य इति तेनैव गतार्थतेति वाच्यं। यथा पदार्थद्वय
त्वदिवैशिष्ट्यमज्ञातमेव ज्ञाप्यत इति तस्य विधेयता तथा इत्यादिष्वपि पदार्थत्वे वैशिष्ट्यमज्ञातमेव ज्ञाप्य
त इति तेषां विशेष्यत्वाद् ततोऽन्यत्र पदार्थनव्यवस्थप्रतिपाद्यत्वात् व्यवच्छेदोपदेन चात्र व्यवच्छेदा

कृद

४

हेतदधिकरणमेवविवक्षितं ननु तत्र कर्मतस्य पदार्थत्वरूपस्य प्रमितत्वात् तथा च इत्यादिषु निम्नस्था प्रमिते सदा
पदार्थत्वं न प्रतिषेध्यम् । अधिकरणज्ञानं विना निषेधा ज्ञानादित्यर्थः । प्रतिषेधः प्रतिषेधज्ञानमित्यर्थः । समैवेत्येवका
रोनाधिकसंख्या व्यवबेदोर्थोपि तु षड्मात्रव्यवबेदः । ननु पदार्थेषु सप्तसंख्यापं निषेधो ननु सप्तसंख्या सप्तमेवं च
प्रसिद्धमेवेत्याह । पदार्थे धितिः । उनयसिद्धपदार्थमात्रेयं निषेधो इत्यत्राद्ये कैकलक्षणयोगित्वेनैकीकृतैषु षड्सु के
वातत्रनाद्यइत्याह । अतिगणिकेति । ब्रह्मदिषु सप्तत्वादिव्यवहारदर्शनादित्यर्थः । अयं शङ्कोते । षड्लक्षण्येति । तथा वि
धापेक्षया बुद्धिविषयत्वमत्र सप्तवं संख्यायाः सूत्रानावर्णयमात्र । यदि पराच्युपगमेन तत्रैव सप्तत्वं प्रसक्तं कृता
स्यात्तदा तद्व्यवबेदं सप्रयोजनं स्यान्नैवमिति परिहरति । षड्लक्षणयोगिष्वेति । ननु इव वाद्युपाधिषु के इव च

दिविरोधिपदार्थत्वव्याप्योपाधिमन्त्रनैर्जाव्यसप्तचनवर्ततइतिनियमार्थइत्याह। एतदतिरिक्तइति। तथाविधोपाध्यप्रतीतेन
 तमेतर्जाव्यसप्तनिषेधः प्रतीतोवातेन्निषेधोऽशक्यइत्याह। प्रतीतीति। ननुपदार्थमुद्दिश्यषट्चविधानावाप्यइति॥ विरो
 षणसंगतएवकारः षड्द्वयायोगनिषेधंव्रूतइतिनोक्तदोषइत्याह। नावावामिति॥ अनावबुद्धौप्रतिपोगिर्विद्वन्नुयोगिर्वीर
 पिहेतुः। तत्रयदिषावेदेवानुयोगिनस्तदोसिद्धसाधनमित्याह॥ प्रणामेति॥ ननुनावव्यक्तयः षड्द्वयायोगव्यवच्छेदव्या
 प्यादित्यर्थाशसप्तमपदार्थानावस्यादित्याह। सर्वेषामिति॥ सर्वशब्दस्पविधेयव्याप्येवापिवादितितनाव॥ व्याप्यचंतद
 वच्छेदकनावचसंबंधं प्रतीत्यैवप्रतीयतइत्येवमप्रतीतस्तत्रैवप्रत्येतव्यं। सचषट्स्वैवप्रतीयतइतिसिद्धसाधनमेव
 त्याह। षड्द्वयेति॥ अथषड्निवृत्तावेपिप्रतीतस्तदातद्यवच्छेदोऽशक्यइत्याह। अतिरिक्तेति॥ ननुचाविवक्षितविशेषे

दि२ षे२

२
२ ती

नावचाक्रांतरेषु दृष्टापरित्यागनिषेधो विवक्षित इति नोक्त दोष इत्यत आह। सामान्याकार इति॥ सामान्य
ज्ञानस्य विशेषज्ञाननियतत्वेन यदि इव्येव विशेषं पुतं निषेधस्तदा सिद्धसाधनं। अथ तदतिरिक्ते विशेषे त
न ज्ञेयत्वात्वेनाप्रसिधत्वादधिकरणस्य निषेधानिरूपणमित्यर्थः। किंच प्रतियोग्यपक्षिकं दृष्टवद्योग
व्यवच्छेदस्य न विचारसहमित्याह। अपि चेति॥ प्रत्येकं षड्विंशपरित्यागनिषेधे अल्पमभ्यमाने सर्वेषां सर्व
ज्ञेयत्वं स्यादिति इव्यत्र परित्यागस्य गुणसंबादव्यवच्छेदकपरित्यागनिषेधमशक्य इत्यर्थः। समुदितानामिति॥
इव्यादिषड्विंशतानामिति शेषः। समुदितत्वं स्यैकत्र सत्त्वात्मकस्य प्रतियोगिनी प्रसिध्वाते निषेधे न शक्य
इत्यर्थः। न च व्यासज्यप्रतियोगिकत्वेन समुदितत्वं व्यासज्यप्रतियोगिकस्यातिरिक्तस्याभावस्याननुप
दो३

गमात्। अद्युपगमेवातस्य केवलान्वयिचित्वात् तन्निषेधोऽशक्य इति नावानुने कैकस्य समुदितस्य वा
 इव्यादिलक्षणाया योगनिषेधः किंच न्यमतेत्येति नोक्तदोष इत्यत आह। अन्यतमस्येति॥ इव्यवादीनां गुण
 दोपरित्यागस्य प्रामाणिकवात् तन्निषेधे व्याघातः। अथान्यतमलक्षणासहस्यत्रितपरित्यागनिषेधस्तदासं
 वेष्टीलक्षणां विपक्षे सप्तमपदार्थेनावदरीनेनान्यतमलक्षणासहस्यत्रितपरित्यागलक्षणे दोषो दर्शने व्याघातः
 तद्वक्षानं विना तस्या ज्ञानात्। ज्ञाने वा तत्र सिद्ध्यापत्तेरित्यर्थः। अन्यतमबन्धयेकव्युदासना न्यदतिघीयते
 तदा तस्या योगकस्मिन्वर्तते इति तन्निषेधोऽशक्यः। विपक्षबन्धयेकदेशापेक्षया बोद्धव्यमित्यर्थ इत्यने॥
 किंचानावस्य षड्विन्नस्पपदार्थस्य प्रामाणिकवादिना गव्याघात इत्याह। अवगच्छेति॥ वक्तव्यः

यद्विज्ञकव्यइत्यर्थः। ननु निश्रयसोपयोगिपदार्थविज्ञागोत्रेति न दनुपयोग्यतावोर्विज्ञकइत्यत आह नि
श्रयस इति॥ मिथ्याज्ञानाद्यज्ञावानां मोक्षोपायतया तत्रोपयोगादित्यर्थः। वस्तुतो मोक्षस्याज्ञावरूपतया सोऽन्यहि त
इति पृथग्विज्ञागाह इति नावः। पंचैवेत्येवकारः षडभिधान निषेधपरः। ननु नापरतंत्रपदार्थोत्रविज्ञकव्याज्ञाव
श्चनतयेत्याह। पारतंत्र्यादिति॥ पारतंत्र्यं न विशेषणत्वं सर्वानभिधानापत्तेः। नापि समवेतत्वं गुणादेरप्यभिधाना
पत्तेः। नापि परज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं समवायसंयोगादेरनभिधानापत्तेरित्याह। समवायादेरपीति॥ न
न्वत्रपदार्थो द्विविधो ज्ञावो ज्ञावश्चेति। पदार्थविज्ञागम्यार्थः। शब्दं दृश्यं नावरूपा इव्यादयः षडिति विज्ञ
कविज्ञागइति नोक्तदोषइत्यत आह। तमश्चेति॥ ननु तमो न ज्ञावः। किंवा लोका ज्ञावस्तमः काले तस्या

ली०५०

वस्त्रोपेयवा इत्यत आह। निषेधचेनेति॥ न ज्येष्ठिस्वेनेत्यर्थः॥ वस्तुतो नीलरूपचलनाश्रयतया तस्या नुवाङ्गा
वर्चमेव तस्योचितमिति नावशः। ननु नीलादितत्र लोका नाव एवारीप्यत इति न तत्पत आह॥ बाधका नावेचेति॥
आलोका नावेचेति॥ तमो यदि रूपवत् स्यात् आलोकानपेक्षय द्युर्ग्राह्यं न स्याच्चैव तन्निलरूपवद्वा नावग्रहे आलो
कापेक्षस्यैव च दुष्प्रसामर्थ्यात्। तथा च तमानरूपवत्तेजो नपेक्षय द्युर्ग्राह्यवात्। आलोका नाववदिति निलरूप
वत्त्वे बाधकमित्यर्थः। अत्रालोका नावा व्यञ्जनीयत्वमुपाधिरित्याह। तस्येति॥ तमस्तद्व्यङ्ग्यमित्यर्थः। अन्यथेति॥ यदि
नैवेतस्य नावचेतमसः आलोकं विना नीलरूपाधारोपो न स्यात्। नीलतद्विशिष्टसाक्षात्कारे च दुष्प्रालोकापेक्षस्यैव
सामर्थ्यादित्यर्थः। अद्वयान्तरत्वं न च द्रव्यान्तरत्वं तमित्यर्थः। सर्वेति॥ गंधस्पर्शरूपवाग्नापृथिवी नीलं चान्न जला
शतिव्याप्यनुमतमित्यर्थः। अत्र न कर्मात्तमित्यपि द्रष्टव्यं। मयान्तरत्वं वा इति रिक्ततावत्त्वं तेना नावेन मयान्तरत्वा

रे

रूपपर

नसिद्धसाधनं। अत्राववैधर्म्यताववसाधकः पूर्वोक्तो हेतुः। ज्ञेयते॥ कालोपाध्यव्यापकः कालोपाध्यव्या
पः स्वाधेयकादायिकाभावप्रतियोग्यनाधारे वातदवबेदकबन्तानेकदावावस्थाइत्यर्थोऽत्र तावन्मा
त्रकालवृत्तिवलात्। इदमेव घटपदार्थवैधर्म्यमित्यर्थः। मीमांसकानां यथा तथा स्माकमपि तिशेषः।
तेन तदुक्तयुक्तिस्तु चितेति न संग्रहः। कविरोचः। अतएवेति॥ पूर्वोक्तयुक्तेरेवेत्यर्थः। ज्ञाततापि ना
वांतरमित्यनुषङ्गते ज्ञातो ब्रह्म इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणविशेषसंबन्धनिनानुपपत्तेरिति नावकावयमन्येति॥
अत्राववदूतलमिति विशिष्टाविशेषणविशेषसंबन्धनिमितां यथार्थं विशिष्टज्ञानवाचकं दंडातिज्ञानवद्व
तिसंयोगसमवायबाधेन तदतिरिक्तसंबन्धो वैशिष्ट्यमित्यर्थः। ननु वैशिष्ट्यवैशिष्ट्याद्युपगमेन वस्थानाद्यथा

ली० व०

45

प्रमेयवादि वैशिष्ट्यघीः स्वरूपेणैव तथात्रापि स्यादित्याहो यथेति यथेह गोत्वमितीह निमित्तं समवायः तथे
ह गोत्वसमुदाय इत्यनुनवात्तत्रापि समवायांतरं स्यात् अथ तत्र स्वरूपमेव निमित्तं तदेह गोत्वमित्यत्रापि तथा स्यादिति
समवायेऽपि न सिद्धेदित्याहो समवायेति ननु समवाये समवायांतरं नोपपद्यते नवस्थानात्र गोत्वसमवायस्य प्र
तीतत्वादन्युपेयो नवस्थायां माना जावस्पृष्टत्वादित्याहो अधिक इति तर्हि धातुना ववद्वृत्तमित्यत्रैव
शिष्टानुनवादे वैशिष्ट्यमस्तु वैशिष्ट्ये वैशिष्ट्यतुमाना जावत्तदजावदित्याहो अजावेपीति तुल्यत्वादिति
वैशिष्ट्यस्वीकारस्य वैशिष्ट्ये वैशिष्ट्यस्यास्वीकारादित्यर्थः अत्रेति वैशिष्ट्यस्वीकारे नानाविधानादिति
वैशिष्ट्यात्तावसाधकमानस्याभिधातुमशक्यत्वादित्यर्थः तत इति प्रमाणवत्त्वाद्भावयोः समवायः

५०

सर्वे २

रा३

घ० वा०

व०

वाजावाजावधोरपि संबंधं चांतरं वैशिष्ट्यमन्युपेयं समवायात् नौदित्यर्थः। न च नावाजायोः संबंधं वदनास्ति
 अजावस्यापक्षधर्मत्वेन हेतुवानापत्तेः। नूतलेवृत्तसंसर्गो नास्तीति देशविशेषनियताभावव्यवहारानुपपत्तेः। न च प्र
 तियोगिदेशनियमात्रं निधमः। तदन्यदेशताव्यवहारो नावापत्तेरिति नावः। यत्रापि संयोगस्तत्रापि वैशिष्ट्यमन्यु
 पेयं विशेषणविशेष्यवत्तद्वैशिष्ट्यानुक्तवादित्याहा। दंडीति॥ नैदं दंडपुरुषसंयोगएव तद्विषयः दंडपुरुषसंयो
 गादिति प्रतीत्या सहा विशेषापत्तेरिति नावः। शब्दमात्रमिति॥ मात्रपदेनाथ नैरपेक्षमुक्तौ। इहायमिति॥ इह
 गोत्रमित्यतोपि इहेति धीनिमित्तं समौ योनसि च्छेदः। तत्रापि शब्दमात्रत्वानि चानसंज्ञवात्। अथाबाधितघो
 बलावतस्मिन् सिद्धिस्तदा वैशिष्ट्यमपि सिद्धोदित्यर्थः। आधारेति॥ न इदं गुणवृत्तादित्याद्युक्तयुक्त्या

वा०

शि०

तस्य परार्थान्तरं न नर्तनं वादिमर्थः। न च वैशिष्ट्यं तत्र आधारधेययोरन्योन्यवैशिष्ट्यस्य न यद्वृत्तिरन्वादाध्या
राधेयत्रयोर्मध्ये के कवृत्तिवात्र। नापि संबंधेनान्यथा सिद्धिः। तस्याप्युक्तयद्वृत्तिवादितेनावधः। ननु संबंधस्या
नयाश्रितत्वेऽपि यतः संबंधेन सप्तमीतत्राधारत्वाव्यवहाराय तस्मिन् प्रथमातत्राधेयताव्यवहारः स्यादित्या
हाससंयोगेति॥ सप्तम्यर्थस्य संयोगि वस्य उक्तयद्वृत्तिवैपिकुंडे बद्धरमित्यत्र बद्धरादान्न सप्तमी अवति
द्यानादित्यर्थः। एवमिह गोत्रमित्यत्रापि समवायोनसि च्येव उक्तरीत्या न्यथा सिद्धेः। अथ शब्दानुसंवा
नेऽपि तत्प्रतीतेर्न सा शब्देनाप्यप्यधेयता। तस्याधारत्वादावतं पितथेत्याहा। इहायमिति॥ प्रतीतेर्वैचित्र्येऽपि यदिवि
षयश्च न्यशाब्दमात्रस्वीकारः। तदा गोत्रं समवेतमित्यादिप्रयोगोऽप्येवं समर्थ इतुं शक्य इति समवायादिक

गि २
र न

मपिन सिध्येदित्याह। शब्दमात्रत्वेति॥ अस्मितावदबाधिं सदृशबुद्धे सादृश्यं तन्न द्रव्यादित्रय
त्मकौ गुणसमवेतत्वादित्याह। सादृश्यमिति॥ अतएव न सैविशेऽस्मत्तवाध्यात्मकमित्यपि दृश्यं
व्यक्तिः सादृश्याश्रयः। प्रतियोगिन इति॥ प्रतियोगिज्ञानस्य सादृश्यधीहेतुत्वादित्यर्थः। सादृश्यज्ञाने प्रतियो
गिज्ञानं हेतुः। सामान्यरूपतया तस्य निःप्रतियोगिकत्वात्। शब्दप्रयोगात्मकतया बहोरतुत्वे हेतुमित्याह। रि
प्रत्येवेति॥ इदमनेन सादृशमिति सादृश्यानुनवात् प्रतियोगिज्ञानं विना तदज्ञानात् तस्य तद्वा हेतु
वान्न निःप्रतियोगि सामान्यसादृश्यं अन्यथा ब्राह्मणं विशुद्धयो निजबन्धं पमतस्तज्ञानं विना निर्विकल्प
केपि तन्न नास्ते तज्ञाने सैविकल्पक सामर्थ्ये वेत्यपि सिद्धांतो व्याहृत्येत। विशुद्धयो निजबन्धज्ञानस्य ब्राह्मण

कै २ सति १

मात्रव्यवहारहेतुतया तजानहेतुने निर्विकल्पके पितृसंततइत्यस्यापि वक्तुं शक्यवादित्याहो वाह्यत्वादेरिति ॥ व्यवहर्त
 न्यज्ञाने व्यवहृती हीर्षायां च सत्या व्यवहारे न्यापेक्षादृष्टवरी न च द्रव्यग्रहणसमकालं न त्वरिमाणग्रहे पितृदीर्घवद्विषय
 व्यवहारे तथा दृष्टं प्रमाणं परिमाणं तत्तथा प्रतियोगिज्ञानव्यंग्यवाचकत्वात् तत्काले तदग्रहादिति नवः ॥ अवयवेति ॥ प्रागेव प्रतिया
 ज्ञानादिति शेषः ॥ अवयवे तु पलं दणं गुणकर्म सामान्यनामपि प्रतियोगिज्ञानां प्रागेव ज्ञानात् न तदात्मकमित्यपि दृष्ट
 व्यं ॥ ननु सादृश्यरूपं तस्य ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानहेतुस्यादित्यत आह ॥ सामान्यस्येति ॥ यथा गोचरं नियंतथा श्वचरमिति ज्ञाता
 यपि सादृश्यानुज्ञात् न ज्ञात्यात्मकं सादृश्यमित्यर्थः ॥ नाववेति ॥ अनेन जावमात्रस्यायं विन क्वचित्तागो ननु पदार्थमा
 त्रस्यैकं द्रव्यमिति ॥ तावद्वक्तव्यं प्रत्येकं द्रव्यादिषु दृष्ट्या तं ता जावमेव करुत्यादित्यर्थः ॥ मिलितो योग इति ॥ अनावेत्प्रसिद्धि
 नत्विति ॥ मिलितत्वं ज्ञातात्मकप्रतियोग्यप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ ननु जाववेन धडे वद्व्यादिव्यक्तयो विवक्षितास्तदभ्यावांशो

ये सिद्धसाधनं न च समजावनिष्ठाः अन्ते च प्रसिद्धिः मेलकस्यात्र षडजावमात्रं त्रिधर्मः कश्चिच्छब्द इव जावावा ।
 अथ सिद्धसाधनं न हि षे जावमात्रं त्रिधर्मो जावद्विः तादृशधर्मो प्रसिद्धिश्च प्रसिद्धावपि तस्या जावः सिध्यतु
 तु मेलकिनां तावता मूजावार्त्तमजावः । अथ मेलका जावो न मेलकिनां अजावं विनेति मेलकिनामप्यजावं सिध्यति
 तर्हि मेलकिनामेकैकशो मजावो मजावे विधीयमाने क्वचिद्वाचक्यिरसिद्धसाधनं इव जावावा जावस्य गुणा
 दो वाचितत्वाद् इवैव सिद्धत्वात् । अथ मेलकोपादाने व्यर्थं प्रत्येकमिति च व्यर्थं न हि मिलिता सुव्यक्तिषु पक्षे
 मेलकः पदार्थो तत्र स्वीकारोपात्तात् । अथ व्यासज्यप्रतियोगिकोपमन्यखात्रावोद्यतवत्पि च एतेनैव न स इत्यनुनवारं
 यत्र च स्वाजावमात्रप्रतियोगिको^{जाव}स्तत्रैवाजावाजावस्य च रूपवमिति मतं ॥ तन्न ॥ व्यासज्यत्रिधर्मसमानाविकर
 प्रत्येकपर्यवसितप्रत्येकप्रतियोगिका जावादेतादृशबुद्ध्युपपत्तौ न न्युपगमात् । अथ गुणादिपक्षदार्थं निवेदय

प्रमेयमिति॥ प्रमेयवत्समानाधिकरणत्वात्तावप्रतियोगिनवाच्यमित्यर्थः॥ वाच्यवाच्ययोगस्याप्रतिहेः॥ पदार्थोत्तरे अत्र
 वक्ष्यते॥ नचनावस्यस्त्रकारेण विनञ्जनादप्रामाणिक्यमेव तदनुमतमित्युक्ती पतेत्तत्र कथं तत्रायोग्यसिद्धिरित्यत
 आह॥ अनावस्येति॥ नन्वेवं द्रव्यादीनामप्यननिघानं प्राप्तं तेषामपि समानतन्त्रे अत्रिघानादित्यत आह॥ अत्र
 पगमेति॥ इत्यादिविज्ञाकरणे पृथक् सोऽस्त्रवानुपपत्तिः॥ नच तत्र तदनुपगतपदार्थनिबोधप्रसायने न तदुपपत्तिः॥
 कल्पनागोपवापत्तेः॥ विनिगमके च त्रानिरूपणाद्यानिरूपणवत्समवसेयमित्यर्थः॥ तमसो जावां तरे दूषयति नीलमिति॥
 तदोपपत्तेरिति॥ तथा च न ततो विषयसिद्धिरबाधितबुद्धेरवतरसिद्धेरित्यर्थः॥ स्वप्नावनातेति॥ नीलत्रममात्रोप
 लक्षणे॥ तदा बाधेति॥ नीलरूपवत्प्रतीतिर्यद्य बाधिता पृथिव्येव तमः॥ अबाधिता तदा ततो न विषयसिद्धिः॥ नच
 ततो न्यत्र स्पष्टावबसांधकमस्तीत्यर्थः॥ वस्तुतस्तु तत्र बाधकमेव वक्ष्यमिति नावः॥ अंत्यं इति॥ शब्दाजन

कइत्यर्थः। सत्येति बोहेतो नाशक समवेतस्येव तस्योत्पादादुत्पत्त्यवहितोत्पत्त्या एव तस्य नाशान्नानेकवृत्ताव
 स्थाइत्वमित्यर्थः। अत्र शब्देति॥ असेप्रतियोगिनो हेतुवादिर्नाशकः। एतेन अत्यजसहितोपांतरादस्योत्पत्त्या ना
 शकत्वेनैकागुणकिरणावलीतत्रपाकजप्रक्रियायामेकस्यैवोत्पादकत्वात् नाशकत्वे यद्योपात्तस्योत्पत्त्या इत्यु
 क्तं किं चिकार्यकारणविरोधाति॥ पाठस्तत्राविरोधिवेदेदं दर्शयति तद्विरोधिवेदेन कार्यस्य कारणविरोधवेदे
 तदस्यवसरार्थः। एवं सतीति॥ अत्र शब्दाप्रतीति संधानेपि क्षणमवहादन्यथायमुपाधिर्विच्युत्यर्थः। ननु तत्राना
 पाधेरनावदित्याहादेशोत्तरेति॥ स्वरूपसन्नेयोपाधिर्नैक्षण्यव्यवहारहेतुः किंतु तन्निश्चयः सनास्तेवेत्याहा॥
 उपाधिरिति॥ अवष्टुब्ध इति॥ अवष्टुब्धसंयुक्तेयोविचोनागानाये॥ अवष्टुब्धकस्य ग्रहणत्रागतावरूपः तदु
 पहितः तथा न स्वजन्यविनागप्रागनायोपहितस्य दः क्षणापाधितस्यैकक्षणमात्रस्थाइवादित्यर्थः॥

नन्वेवं विनागोत्पत्तौ तन्नाशश्च क्षणव्यवहारो न स्यात् । प्रलयकाले च रवेरनावाद्भूतो मतोत्तरमाह । स्पंद
 स्पति ॥ संयोगनाश इत्यत्रोत्तरदेशसंयोगाग्रगण्यतावसाहित इति शेषः । कर्मणस्वजन्यविनागप्रागण्यतावसा
 हितस्त्वविनागस्य स्वन्तीत्यसंयोगसहितस्त्वसंयोगनाशस्य चोत्तरसंयोगप्रागण्यतावयतः कर्मणः स्वजन्यो
 त्तरसंयोगसहितस्त्वक्षणावच्छेदकोपाधिर्वेन न ह्येकयोर्द्वयोर्द्वयोः पूर्वापरकालजातीसंबन्ध इत्यर्थः । प्रलये
 ५ क) चाणुमेणः तथा नाव इति वेंतावः । हृषयति । अत्रेति ॥ तस्पति ॥ स्वरूपमेव तयो संबन्धतत्त्वनेकक्षण
 हृत्येवेत्यर्थः । एकेति ॥ नशत्रसाध्याविशेषः स्वसमानकालीनकादाचित्काभावप्रतियोग्यसमान
 कालीनक्रमेककालानवस्थाश्च । क्षणिकचंचर्याकरणक्षणांतरानुत्तरत्वविहीनस्वाभि
 करणक्षणांतरक्षणवर्तिहंसप्रतियोग्यमित्यर्थः । समानाधिकरणाविति ॥ स्वनाशसंयोग

गिर

किर

समानकालीने विनागः स्वनाशकविनागसमानकालीनश्च संयोग इत्यर्थः। तेन नाप्रसंगः सिद्धोतीत्यपक्षे दोषमनुपेत्य
 र्वपक्षिणोक्षणिकपदार्थोत्तरसिद्धोमानं पृच्छति। सत्यं किं पुनरिति॥ अस्तमितेति॥ स्वसमानकालीनप्रागभावप्रति
 योग्यसमानकालीनवस्तुवेदनमित्यर्थः। किं यास्यंदत्तकार्यो विनागः। असिद्धेरिति॥ तादृशवस्तुनिमाना नावात्र
 प्रत्यक्षसंदिग्धसंबन्धाची नर्वत्तदुत्तरकाले विषयस्यासत्त्वात् तस्य च वर्तमाना ग्राहकत्वात्। नाप्यनुमानो व्याप्तेर
 सिद्धेरित्यर्थः। ननु नक्षत्रवेदनस्यैव जावेन क्षणेमानं चैवेन विषयाज्ञानात् न क्षणानुमितिं स्यात्। किंतु घटज्ञानवद
 स्वरूपसदेव क्षणेमानमित्याह। ननेति॥ अतः पुनस्तद्विषयकस्य न प्रत्यक्षवमिति क्रमिकविशिष्टसंयोगादिरूपाधिर
 वतद्विषय इत्याह। क्रमिकेति॥ लिंगानावादिति। व्यापकानिरूपणे व्याप्यज्ञानादित्यर्थः। अतिरिक्तं यदेति शेषव
 यानां न्युपेयत इति जावः। क्षणप्रयोगादिति नयना धात्मक व्यवहारस्य क्षणः संतत्वात्। क्षणशब्दयोगस्तत्रमान

मित्यर्थः। निरूपितेति॥ विषयेनिरूपितेराह प्रयोगरूपव्यवहारनिरूपणंततश्चविषयसिद्धिरित्यन्योन्याश्र-
 यइत्यर्थः। नास्त्येवेति॥ क्षणव्यवहारहेतुः क्षणिकोर्थो नास्त्येवेत्यर्थः। कारणमात्रप्रश्रयातितुक्त्रात्रदसाध-
 रणं कारणं पृच्छति। किं तदेति॥ अन्यसाधारणकारणानामात्रक्षणादप्रयोगएवतदनुभाषकइतिर्नर्व-
 उत्तरं ज्ञानविशेषक्षणाव्यवहारेव्यवहर्तव्यज्ञानविशेषः कारणमित्यर्थः। विषयविशेषनिपतस्य ज्ञानस्य व्य-
 वहारविशेषो जनकवभितिविषयविशेषपृच्छति। कस्तस्येति॥ उत्तरं कर्मेति प्राक्षिपति॥ केवलेत्यादिकि-
 वैशिष्ट्यमित्येन उपाधौ केवले विनागप्रागजाया मात्रज्ञाने उपाधिरेकेवले कर्ममात्रज्ञाने सति क्षण-
 व्यवहारप्रसंगइत्यर्थः। अक्षादिपदवत्क्षणराहस्यनानार्थत्वापत्तिश्चेति नावय॥ ननु विनागप्रागजादिवि-
 शिष्टं कर्म तद्विषय इति नोक्तदोषइत्याह। विशिष्टमिति। वैशिष्ट्यमन्यत्र विशेषणविशेषयोः संबंधस्य मात्र न-

नवतीत्युक्तिः प्रत्याह किमिति॥ अतिरिक्तं च वैशिष्ट्यं च यानां न्युपेयं ते। ज्ञानविशेष इति। विज्ञातीये ज्ञानमित्यर्थः।
 तत्र स्वसामग्यं घनं कदा विदेयं तथा च विज्ञातीय ज्ञानविशेषविषयो कर्म तज्ज्ञान्य विनाशप्रागन्तावौ शेषशब्दप्रयोगवि-
 षयः स ह्यशब्दप्रयोगरूपश्च व्यवहारो ज्ञानविशेषविशेषयता प्रतिसंज्ञायक ज्ञानविशेषादित्युक्तं नवति। यत्तु ज्ञानं
 विशिष्टं ते। अनेनेति॥ ज्ञानविशेषो विधायविशेष एवातर्थाहियदि विशिष्टमतिरिक्तं न स्यात्तदा समूहालंभ्यते।
 विशेषो विशिष्टबुद्धेः स्यात्तस्य विशिष्टविशेषो न्योन्यात्तावविशेष एव अज्ञावचेनैवात्तावज्ञाने प्रतियोगिधीः का-
 रणमिति तदनावोष्यतावोचा सत एवेत्युक्तं। तन्ना॥ वैशिष्ट्यमात्रस्याप्रस्तुतत्वेनानिर्वचनादनेव्यवहेतु ज्ञानवि-
 षयविशेषस्य तद्विशेषस्यैव स्वरूपकथनान्न समूहालंभं बद्धविशिष्टज्ञानस्य विशेषः कारणकृतः कार्यकृतो वेतिव-
 शिष्ट्याख्य विशिष्टज्ञानविषयविशेषे मानान्तावधि॥ अन्यदेति॥ केवलोपाधिज्ञानकाले केवलोपाधिज्ञान-

कालेवेत्यर्थः। रवेः स्पन्द इति॥ विनाग प्रागजा वाद्युपाधि विशिष्ट इति शेषः केवलस्पन्दस्यानेकलवृत्तिबाधनत्वेन रविस्प
 दैक्यं च क्षणवत्तुष्टयस्याद्वयव्यवहारस्तत्रैव दृष्टे रित्यत आह तस्येति॥ कमवदिनाग प्रागजा वाद्युपाधि चतुष्कसं
 बंधात्तत्र क्षणव्यवहारोऽप्येव च। एक इत्यर्थः। अतिरिक्तक्षणा नुपगमे पितत्र क्षणिकव्यवहारोऽप्येव च। एक इत्यन्य
 प्येतत्त्रैव तद्वृत्ते रिति नावः। ननु विशिष्टव्यवहारस्यान्यसंबन्धजन्य बाधनज्ञानविशेषो नतद्वै रित्यत आहो संबन्धे
 ष्विति॥ यथा विशेषणविशेषयो संबन्धो वैशिष्ट्याख्य फलं च विशिष्टव्यवहारजनयति। तद्वदसंबन्धेषूपि रवस्तुष्टयस्य द
 विनाग प्रागजा वादिषु ज्ञानमेव विनातीत्यसंबन्ध फलं विशिष्टव्यवहारजनयतीत्यर्थः। अतिप्रसंगेति॥ यथा अतिरिक्तमपि
 वैशिष्ट्यं स्वविशिष्टव्यवहारवैशिष्ट्यान्न जनयति। तत्रैव तद्वृत्तेः किंतु स्वभावो देवो त एव नातिप्रसंगः तथा ज्ञानविशेषो
 पीत्यतो तदर्थेने प्रकृते तदेव वैशिष्ट्यमिति निर्गुह्यैव स्थितमिति तीत्यर्थः। एतेन संबन्धशादृश्यात्कथं तत्फलजनकज्ञानं

तु ४

ली० व०

ह० २

ना० ४

बा० ४

राम

उक्त ३

१५

नह्यन्मसादत्रपादन्यकार्यमन्यस्मादित्यपास्तमिति जावः। तद्वतावेति॥ चर्शहंसमृत्रयेअनास्थायां बा० पाचितदुमे०
विशिष्टव्यवहारजनकवे किमुपाधिविषयचैतन्त्रं। तद्विषयबन्धेयज्ञानास्येत्यर्थः। ननु क्षणव्यवहारोऽनुगतेनानुग
मतेन निमित्तेन निबोहइत्युमशकः। कर्मवानुगतं तत्तदुपाधिविशिष्टतन्निमित्तमित्यपिन युक्तं। तथापि विशेषणान्तर
गमेन विशिष्टस्यानुगतात्। यद्यक्षणे वेदनं न क्षणे मानं क्रियादेः स्थित्वे तद्विषयान्तरं। असमितपूर्वपरजावस्पक्तु
नः स द्विषयसिद्धिः। सद्यव्यवहारश्च तत्र न मानं। अन्योन्याश्रयादित्याद्युक्तं। तन्न॥ क्रियादेरक्षणिकचेपि परस्पर
परस्परक्षणाक्षणव्यवहारगोचरचात्र। नह्युक्तयोर्द्वयोः क्षणान्तरसंबन्धः अन्यतरवैकल्पनोत्र। नाप्यन्योन्याश्रयः व्यवहार
द्विज्ञानं शब्दप्रयोगो जायानाद्यः। नहि ज्ञानेनिरूपिते विषयनिरूपणे कितु ज्ञानमेव तथा नांत्यः शब्देन स्वकारणज्ञानाद्वेपाद
ज्ञानमेव विषयसिद्धिरिति तवाप्यनुमते। अन्यथा कापि किं विन्नसिध्येत्। कारणं च तत्र पूर्वपूर्व संस्कारसहितं प्रत्यक्ष

१५

राम॥

मेकान्यदेत्यन्यदेतत्कार्यस्य संप्रतिपत्तेः। यदपि विषयस्यातथा चेपि ज्ञानविशेषादक्षयव्यवहारइति। तदसत्। ज्ञानोद्धेस्वितवि
 षयानादरेवास्मापलापापत्तेः। नचवाचान्याव्यवस्थाबाधस्यापि प्रभावेन तद्विषयेष्वनास्वीसात्। नापि ज्ञानविशेषो वैशिष्ट्यं
 ज्ञानाबुद्धेस्वत्तद्योद्धेस्वपत्तेः। नापि स्वविषयेण सहकृतं ज्ञानं विशिष्टव्यवहारहेतुः। ज्ञानेन व्यवहारजनने स्वविषयानेयक्षणात्।
 अनागतादौ व्यजितारात्॥ अत्राहुः॥ स्वतन्त्रविनाबाप्रागजावसहितकर्मैव क्षणः प्रलयेष्वणुकर्मणः सत्त्वात्। अथपि कर्म
 प्रागजावयोः स्याद्वमेव तथाप्युक्तद्वयावच्छेदो न क्षणात्। न्यतरवैकल्यादिति नाप्रसंगः। नचस्वरूपमेव तयो संबन्धश्च वस्थि
 रमेवेति युक्तं। संबन्धात्तरं विना विशिष्टजीजनमयोग्यवस्वरूपस्य तस्य क्षणिकत्वात्। नचान्यतरवैकल्यं नाप्यननुगमः
 नचैवमेकक्षणाएव ज्ञानाक्षयव्यवहारप्रसंगो नानाकर्मणामेकादोत्यशेरिति युक्तं। एकस्मिन् क्षण एकस्मिन् क्षणकर्म
 णितत्वावच्छिन्ने काले वा आद्योर्परकानावः। नात्पः। विशेषणजेदेपि विशेष्यस्यानेदात्। अन्यथा अनेकहृदि भव

रेअ४

रे

आ

श्वेत्रस्यापि नानात्वापत्तेः। नानादृशवृत्तिव्यवहारः क्षणव्यवहृतिकाश्रमभूहर्तादिव्यवहारश्च क्रमिकक्षणानेवाव
 यादितानीं स्वजन्यप्रागजावसहितं कर्मत्वादितुं मोक्षरावच्छिन्नकालमादायेति नात्माश्रयः। यद्वा नृपवतिरूप
 इति ब्रह्मदुपलक्षितएवकालस्वरूपेतद्वृत्तिः। न हितद्रहितेतद्विरोधान्। न चैवमिदानीमिदानीमिति स्यात्। तद्वि
 शेषस्येदानीमर्थस्यैकत्वादिति शक्तिरपाति॥ यद्यपि मानानावादिति हेतुराश्रयासिद्धो व्यधिकरणश्च। तथा
 पिकारणानि। स्वस्वजन्यानुकूलाद्विशिष्टादीयभावभूतधर्मवन्तः। तथा त्रेणाप्रमीयमाणत्वादिति विवक्षितं।
 आत्मनितादृशादृष्टप्रसिद्धेः। अर्थापत्तिरिति॥ यादृशादेव करतलानलसंयोगादेकदाहाहोदृष्टत्वादृशादेवम
 ण्यादिसमवधाने दाहानावोदाहप्रयोजकत्वाव विनानुपपद्यमानस्तत्कल्पयति। तेन विना तदनावायत्त

नाम

१६

दाहा जावानुपपन्नैरित्यर्थः। नच प्रतिबंधका जावेनान्यथोपपत्तिः। उक्तेन के सति प्रतिबंधकसत्त्वेन तद्व्यतिरिक्त
 न। नचोक्तेन का जाव विशिष्टप्रतिबंधका जाकारणं तस्य विशेषणविशेषतदुक्त्या जावेनानुगतत्वादिति वा
 च्यं। विशिष्टस्यामतिरिक्तस्यानन्युपगमे जा ननु गमात्। नच विशिष्टविशेषित्वमनुगतं विशेषो हि न परस्परं जा
 वरूपं विशेषणं के का वै जावान्वस्य विशिष्टत्वापत्तेः। तदजावा जावस्य तच्चात्र। नपिरस्परं जाव व्याप्यते तदा
 पैक्षेकत्वं वा। विशेषणं जावस्य विशिष्टत्वावचेन तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च। अनेदेतयो रनानां व्यासज्यप्रति
 यो गिको न एवा जावः कुप्ते नैवोपपत्तेः तादृशं जावानन्युपगमादित्युक्तं। अन्युपगमे वा केवलप्रतिबंधकसत्त्वे पितृजाव
 दाहापत्तेः। नहि पत्तेकमेव तत्र। त्रयमिह नास्तीति प्रतीयते तस्य समुदायविशेषो यावत्समुदायिसद्भाव एव विरहादिति जावः।
 अन्वयैवेति। शस्त्रप्रतीता वैवकारव्यवहृद्वा जावः। वहे माता दृष्टु विशोषा जावेनोपपत्तेरित्येवं परत्वात्। मणिमेवादिनेति॥

९७

उत्तेजके सति दाहस्तज्ज्यादृष्टे न समानाधिकरणघ्नं दौ प्रतिपक्षदृष्टनाशाननुत्तदाभावविशिष्टद
 क्षतिपक्षदृष्टानावकारणविशिष्टानावकारणत्वे वाचकस्योक्तवादिति नावः। तत्रापातिः। मोक्षधलिप्रस
 काभावावदाहप्रयोजनिनामदृष्टादिति भावः ननु मण्यादिसंसर्गस्यादृष्टजनकत्वे मानानावः। वां त्रौ वाचमान
 देः साधारणकारणस्याप्यत्रान्वयः स्यान्नानचाशुचेनैतत्कर्तव्यं। शौचे सति तदनावापत्तेः। शौचाशौचयोरेक
 त्रान्वयश्चासंजावित एव अभर्मरूपत्वेन तत्र प्रेक्षावतामप्रवृत्तिं स्यादित्यत आह। प्रतिपक्षेति। सर्वसिद्धिमता
 मदृष्टजन्यत्राशपूर्वशौचे सत्येव तस्यात्पादनाच्चनोक्तदोष इत्यर्थः। नन्वेवमपि वादः। दृष्टान्मण्याद्यप्रयोगे
 पि दाहनापत्तिः। न ह्यदृष्टसत्यवर्षप्रतिपक्षसंनिधिरिति निर्मः। अयिमकाले प्रतिपक्षसन्निधिदर्शना

य-

रा. २
६०४

१२

१३

सप्तमः

त्रदसिद्धेरनावादिपदं तत्राह ॥ अदृष्टविशेषेति ॥ ननु संयोगे योग्यानुपलंभतदनावाद्योग्यव्यक्तिवृत्तिवैवर्ज्येति चेन्नैव जातेषां
ग्यवादिपदं तत्राह सचेति ॥ सत्यपि योग्यवैवर्ज्यका ग्यवादिपदं तदग्रह इत्यर्थः ॥ न चैव प्रतिबन्धके कश्चिदग्रहः सत्यपि चोक्त
त्रकेदाहो न स्यादिति वाच्यं ॥ कार्यदर्शनमानकवेतस्य सत्येव प्रतिबन्धके उक्तैजका नावेव तत्कल्पनात् ॥ प्रहरमादह
त्यत्रैव सावधि मंत्रपाठे प्रयोक्तुं प्रेतकाल एव प्रवर्धकः ॥ यद्वा संयोगे तद एव तत्रापि कल्पत इत्यर्थः ॥ स्वरूपमात्रेति ॥
एकवर्तीत्यर्थः ॥ तेनादृष्टवदात्मसंयोगेन नायौ त्रं ॥ कार्यानुकूलत्वेन साध्यविशेषणान्न संपदा नुकूलस्थितस्थापनेना
यौ त्रं ॥ अतीदियत्वेन विशेषणान्न संपर्शनायौ त्रं ॥ अत्रादृष्टापेक्षत्वेन सिद्धसाधनं ॥ अदृष्टं ह्यभिनि स्वरूपमात्रस
वदमपेक्षणीयं कारणैः ॥ प्रह एव तथा संबंधो प्रसिद्ध एवेति दूषणसत्त्वात् तत्रात्मवमिति ॥ न न्यात्मवन्नोपाधिः ॥ बीजा
दौ सर्वत्रादृष्टापेक्षतया साध्या व्यापकत्वात् ॥ ॥ अत्राहुः ॥ अयदिदं पक्षः तदा वयं विनिस्पंदानुकूलस्थितस्थाप

तत एवेति २

केन निद्रयेच योगिसाक्षाकारांशु कूलविशेषपदार्थेन सिद्धसाधनं गुणपक्षे च इव नमुपाधिः। यद्वा पूर्वापर
 तोषेणाह। शक्तेरपीति॥ अपसिद्धां त्रय्यतिशेषः। तथैवेति॥ ननु साधैपैचंतज्ञन्यजनकत्वं तच्च शक्तावस्थेवान
 हि शक्तिजन्यजनकत्वं न शक्तौ विरोधात्। किंच शक्तिस्वीकारो नैव प्रमाणेन तथा च शक्त्या तद्वर्णने उपजीव्यवि
 रोधः। मैवं॥ प्रतिपक्षादृष्टानावेनान्यपपत्तेरनुमानमप्रयोजकं। किंच यानुमितिस्वहेतुव्याप्तिविरोधिनमर्थसा
 धयति। सानप्रमेत्यनुमितेरेवाप्रमात्रमनेनोद्भास्यतइति। ननु शक्तौ साध्यं नास्ति तथा हेव नावापीति न व्यभि
 चारइत्याह। जननेति॥ अतो नैपक्षेन व्यभिचारइति नावः। ननु शक्तौ साधकमानानावात्संशयं स्यादिति बाध
 कमाह। तस्मादिति॥ नुहेतुं स्वरूपासिद्धिः। न ह्यत्र न प्रमाणमिति परेणानुपपत्तेव बावासाधइतुं शक्यते। अन्यथ
 वंसर्वसर्ववसाधेतो मैवं प्रतिबंधकसत्त्वे सति यदनावात् कार्याभावः सन सप्रपदार्थबाहिरतः कार्यजनक

निर०

साधकमानाभावेति०

५३

१८ सम॥३॥

बाधक

स्थिर

त्वात्संप्रतिपन्नवदिति विवक्षितत्वात् ~~अत्र~~ वदिति मत्पादि प्रयोगजन्यादृष्टं प्रतिबंधकमिति न युक्तं किंतु मत्पादिरेक
थापयमेपि तत्त्वादीपजीव्यत्वात्ताद्यवाच्चानवप्रतिबद्धेतरस्य कारणासत्त्वमिति कारणाबाधे दत्त्वाद्दकारणमेवम
त्पाद्यभावः सामान्येन ह्यव्यतिरेकवत्तया गृहीते सति कार्यो नुत्पत्तौ सहकारिभेदस्य कल्पनात्तद्विशेषस्या कल्पनात्
उपजीव्यविरोधात् सहकारिप्रत्याख्यानापत्तेः श्रव्यस्यैको वा संभवात् ~~अथ~~ मत्पादि संसर्गाभावो न हेतुः न हि कैरोहो मत्पा
द्यस्य संताभावात् संयोगात् संताभावे वा मत्पाः स्वावयववृत्तिना संयोगस्या व्याप्यवृत्तिना हिति चेत् न इह भूतले वृत्ताना
स्तीति वत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य सति प्रतिबंधके तत्राभावात् सच समयविशेषावच्छेदेन
संसर्गितया संताभाव एवातिरिक्तो वेत्यन्यदेतत् न चेदं प्रतिबंधके सति न ज्ञानी यच्च श्रवणभावमादाय कार्योत्पत्त्याप

कौ ५

चिः सामान्याभावस्य कारणात्वात् तस्य च किं वि त्प्रतियोगि सत्त्वे विरहात् तावता मभावानां कूरस्यैव कारणात्वात्
 यद्वा। अत एव न प्रतिबंधकाभावत्वेन कारणात्वं अन्यो न्याश्रयात् कारणिभूताभावप्रतियोगिन एव प्रति
 १५ बंधकत्वादित्यपार्श्वोपाद्यभावकूरत्वेन कारणात्वात् न च विशिष्टाभावानिरुक्तिः विशेषणावधि नू प्रति
 योगिकस्य विशेष्याभावस्य तदुभयसंबंधाभावस्य च विशिष्टाभावात्प्रतीतिवैलक्षण्यात् तस्य च केवलत्वे १५
 शेषाभावे तदुभयाभावे च साधारणात्वात् एतेन कारणातिस्वजन्यजनकाद्विष्टभाजभूतासीद्विषयधर्मवैलिक
 रणात्वादात्मवत्ता तत्राद्वयं तथा सिद्धमिति सामान्यतः। मम ह मते अनुपलब्धिगम्यत्वाद्भावोपपत्तिरित्यतः तद्व्याच
 यर्थभावभूतेति विशेषणं विशिष्यतु वृत्तिर्दाहानुपूलाद्विष्टासीद्विद्यभावभूतधर्मघातदाहजनकत्वात् आत्मवत्

अनुकूलत्वं च कार्यभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणमिति नास्ति हि स्वतः परतो वा न चात्मत्व
मुपाधिः सामान्यानुमानेन शब्दसंस्कारणकालाकाशयोः साध्या व्यापकत्वात् विशेषेदाहानुकूलोऽप्यवतितेजो
द्युक्ते साध्या व्यापकत्वादित्यनुमानं शक्तिसाधकमप्यासंप्रतिबंधकाभावेनान्यथापपत्तेः । भावभूतेति विशेषण
सामर्थ्यात् । अन्यथा शक्तिसिद्धयंतरंगशक्तिमिन्नत्वेन साध्यविशेषणत्वात् । ततः शक्तिमिन्नधर्मसिद्ध्यापत्तेरिति संज्ञेयं
विरुद्धं कुसुमं जलिप्रकाशो ज्ञानेन्द्रियविशिष्टं बुद्धेर्विशेषणविशेष्ययोः स्वयमेव संबन्धे हेतुरन्यथा ज्ञानेन
ज्ञातता धर्मेऽपि नियमो न स्यादतीतादौ तदसंभवश्चेत्याशयेनाहं न पीति । तदननुभवात् सप्रमपदार्थत्वेन
तिशेषः । न हि वैशिष्ट्यानुभवएव नास्ति हंतीति वत्तदाभाववद्भूतमिति प्रतीतेः ननु विशिष्टव्यवहारत्वेन

विशेषाविशिष्टसंबंधस्य नितिः स्यात्तु मानं कृत् संबंध बाधेतत्रैव संबंधांतरे पर्यवस्यतीत्यत आह इहेति य
 पदेशमात्रमिति मात्रपदेन संबंधमैरपेक्षमुक्तं। एतद्भूतलेति। एतद्भूतलसंबद्धतयोरोपितेनेत्यर्थः। अतः
 भावे प्रतियोगिपधिकरणयोः संबंधभावात् न चैवमेतद्भूतलनिष्ठतया ज्ञातप्रतियोगिनिष्पत्तये वा भावेनाधिक
 रणसंबंधरूपत्वाद्वा पदेशमात्रमित्यनेन विरोधः। एतस्य व्यपदेशनियामकमात्रतया मिथश्च नैव पदेशव्यक्ति
 याममिथयकत्वात्। तथावयसंबद्धतया आरोपितेन प्रतियोगिना अभावो निरूप्यते। तत्र सप्तमी प्रयुक्त इति तात्
 र्य्यं। इति। इंडीपुरुष इत्यत्र वैशिष्ट्यं न प्रतीयते। अपितु दंडार्थत्वं तत्र दंडगुरुत्वप्रतिबंधकत्वमित्यर्थः। न च
 रुत्वप्रतिबंधकत्वं गुणरुत्वकार्यपतनहेत्वभावप्रतियोगिसंयोगवत्त्वं तत्र दंडस्याप्यस्तीति साप्याधारः स्यात्। प

तिबध्यगुरुत्वानाश्रयत्वे सतीति विशेषणत्वात् यद्वाहं दीत्यसंयोगमात्रं विशेषणतया प्रतीयते न तु पराभिमतं
 पदार्थाश्रयित्याह। **अपदेशसंबन्धेति**। न त्वेवं संयोगात्तरत्वाविशेषात्पुरुषीहं इत्यपि व्यापरेणः स्यात् इत्यत आह विपरीत
 स्थितिः। पूर्वेषां प्रयोगाभावाद्वाधनिकानामप्रयोगादस्यर्थः। **विशेषणमिति**। न च पुरुषज्ञानविशेषो वैशिष्ट्यमित्युक्तं इहानी
 च विशेषणत्वात्मात्मकं च तदुच्यते इति विशेषणं। तयोर्धर्मसंबन्धे वैशिष्ट्यं तत्प्राप्त्यर्थं ज्ञानरूपं वैशिष्ट्यमिति कीर्तितं तयोः क
 त्वादिभ्योपेक्षायां मुख्यविशेषणं विशेष्यं वेत्यर्थः। न तु यथा र्थविशिष्टज्ञानस्य विशेषणविशेष्यसंबन्धनिमित्तकत्वाद्भा
 विसंयोगसमवायबाधेति रिकं वैशिष्ट्यं संबन्धः सिध्येत्। अन्यथा समवायोऽपि न सिध्येत्। सवापि ज्ञानविशेषणोपपत्तेः।
 पदेशमात्रं तु निरर्थकत्वात्। न च स्वसूत्रसंबन्धेन सिद्धसाधनं। तस्य सत्तसंबन्धिपक्षेना न तु गतत्वात्। नोपेतत्वं

लसंबंधेने त्या द्युक्तं नित्या मकं। अभावप्रत्यधिकरणोत्पत्ते स्वस्यास्येन संबंधेनानुपपादनात्तु। तथा त्वेदं तलसंबंधेऽपि
 योगितरभावश्चेत्येवंस्यान्नत्वभाववद्भूतलमिति। हंडीपुरुष इत्यत्रेति न युक्तं। आधारत्वाभिधानेपि वैशिष्ट्यस्यानुमय
 मानस्यानुपपादनात् तस्य ततो न्यत्वात्। नाप्यनभिधानात्। तथा विवक्षायां पुरुषी हंड इत्यस्य प्रयोगस्य संभवात्। तद्विपूर्वेषां
 प्रयोगाच्च। धुनिक प्रयोगहेतुः पूर्वप्रयोगमज्ञात्वापि वा कार्यज्ञाने विवक्षायां च भिन्नवकार्ये हि प्रयोगात्। नापि ज्ञान
 रूपं वैशिष्ट्यं अत्राप्युपत्वाद्यापत्तेः। अत्राहुः वैशिष्ट्यस्य समवायवहेकत्वात् घटाभाववति परवति पराभावाधी वसं
 गः। घटाभाववैशिष्ट्यस्यैव पराभाववैशिष्ट्यरूपत्वात्। नच पराभाववैशिष्ट्यसत्त्वेपि घटपराभावो नास्ति तस्य स हि न
 वारिनिवाच्यं। पराभावाभावस्याभावत्वे वैशिष्ट्येन संबंधेन तत्र सत्त्वात्। भावत्वे च परस्परप्रतिबंधकत्वे पराभावस्य

पद्यभाष्यधीहेतुतापक्षेः तस्य च वैशिष्ट्यसंबंधेन तत्र सत्वात् वैशिष्ट्यस्य च प्रत्यमाव्यक्तिनानत्वे विशिष्टबुद्धौ नैक-
संबंधे निमित्तमिति तत्र दभाव विशिष्टज्ञाने तस्य स्वरूपरूपा विशेषणैवानुगतानि निमित्तमस्तु किमनंत वैशिष्ट्ये
न निमित्तत्वेति यथा कुंडे ह धीयत्रांतु सुपरः पथे शुक्ल इत्यत्र समवायिकारणत्वं समवायित्वं कार्ये विवर्तत इति तद्व्याव-
र्त्तेनार्थकारणत्वं समवायिकारणस्य भिद्यंजकत्वेऽपि च विनतये तितस्य पृथगुपादानं यथा समवायिकार-
णत्वेऽप्याकाशस्य नाभिद्यंजकत्वं इह गवि गोत्वमित्यत्र व्यक्तेरभिद्यंजकत्वं अन्यथेति एकवृत्तित्वानंगीकार इत्य-
र्थः अनुगतत्वाधारत्वं धर्मसंबंध एव धर्मश्च कुंडस्य हृदितं दूनायो व्यक्तेरगोत्वंतसंबंधस्य न्यप्रत्यये नाभिधनं स-
वक्त्रिसंयोगः क्वचिसमवायः क्वचिद्विशेषणत्वं संबंधस्योभयवृत्तित्वाद्दृष्ट्या यपि कुंडाद्याधारस्यादित्यत्र क्वचिद्वि-

षा पक्षिं कुंडे रधी सनया वप्रतीत्या दध्या दिकं पति कुंडा र्धर्मत्वानुल्लेखी नूतया प्रतीतिः कुंड संयोगो रधी त्या होतया प्र
 तीय त पवा कुंड स्या धेयको टि प्रविष्टत्वा त विशिष्यतु त सत्प्रतिबद्ध पतना प्रगान्त्वमे सति तत्तत्पतन प्रतिबंध संयोग
 वन्मूर्तत्वमा धारत्वं ईश्वरस्या मूर्तम इति ना धारः न च स है व कुंडे न पतति दधित द संभवः तदा कुंडस्य तदना धारत्वात्
 पतन विशेष प्रतिबंध कत्वा द्वा अननुगतमेवा धारत्वं आ राध राट् प्रगो राट् व दने कार्यः अननुगते नुगतधीः शब्दमा
 नानुगमात् न चैवमधि कर ताता मे हे सत्या प्रया सिद्ध्या योर्भेद प्रसंग मय नयेत रूपेण सिद्धिर्विवक्षिता गम कत्वा यतत्र
 तदपगमे तदुपगम इति तदनुगमात् सर्वनाम्ना मनुगते नैव रूपेण बुद्धि स्थित्वा दिना तत्तद्विशेष प्रतिया दकत्वमिति
 सुत्पत्तेः एवमाधेयत्वमधीति संप्रदाय विदः नापीति सदृश बुद्धौ विशेषण तथा भासमानं न पदार्थोत्तरमित्यर्थः

संज्ञा

तद्वत्

तद्धीतियद्येवं सामान्यादिः सदृशः स्यान्नंगवयादिस्तथाप्यनेकवृत्तिसामान्याद्येव सादृश्यं। अनेकवृत्तित्वमद्वैतवि
पक्षे नोक्तं। अनुसामान्यनिःप्रतियोगिकं सादृश्यं तु संप्रतियोगिकं तेन सदृश इत्यनुभवादित्यत आहतं। अतियद्यपि सामा
न्यमप्रतियोगिकं तथापि तद्विन्नत्वे सति तद्वत्तु भूयो धर्मवत्वं सादृश्यमते विरोधतां सत्यं संप्रतियोगिकत्वात् तद्विनि
वृत्तपितृयेत्यर्थः सामान्यं तु जात्यापाधिसाधारणं तिन सामान्ये सामान्यांतराभावेऽपि लक्षणा रूपापाधिसत्त्वात् सदृश
व्यवहार इति भावः। शेष इति। नित्यं शैक्यत्वं शून्य इत्यर्थः। अत्र संयोगपक्षे तेनैकवृत्तिगुणोपलक्षणापरं समवायपदं
च समवायुपलक्षणापरं। तेन द्वित्वादिव्यामाहीना नाभावेन तद्वत्त्वमपि वैमर्शव्यत्वसाधनेऽतद्वत्त्वपरिशेषात्। पक्षि।
न अत्रापि विशेषस्यैतत्त्वं कोटिचतुष्टयं तद्वत्त्वेन सादृश्यं इत्यादिषु दूतं तद्वत्त्वानुमानपरत्वात्। आत्मनि चाप्युच्यते

एव

जीव० श्रीः

२३

यतः प्रभावेन परिशेषानवताराव (गुणवृत्तिवादीति सादृश्यं न गुणः गुणसमवेतत्वात् नापि सामान्यं सामान्यवृत्तिवात्
न समवायः समवायवृत्तिवात् इदं कर्म बहिर्भावस्तूये मे सिद्ध इत्यर्थः। स्वतंत्र इति। स्वातंत्र्यं तर्कस्यानुयाह्यमाना सह
कृतत्वं यद्यपि इदं व्याघ्रभावसाधने व्याघ्रात्पादकतया तर्कमात्रमपि दूषणं भवत्येव तथाप्यनेन विवारेणात्तां तर्मा
वप्रदर्शनद्वारा सादृश्यं बहिर्भावसाधकं बाधकमुच्यते। तत्र यवहिर्भावसाधनमेव दूषणं न तु स्वतंत्रत्वक इत्यर्थः। उक्तं २३
ह्येति। तदस्य शब्दवन्न वेत्ता ह्येति त्वर्थः। बहिर्भावस्य विवरणं षड्दार्थानिरेकित्वस्येति। स्वतंत्रं पदार्थं तत्र मस्कात् तद्धि
मनसामान्यादि त्रयात्मकं। तुल्यविविनाशशीलत्वात् नापि इदं व्यादि त्रयात्मकं। गुरोः पितृत्वे। अथ तत्र मानाभावः। तथा
हि। तत्र प्रत्यक्षं न मानं। तद्धि न बाधं। स्वत्वात्पदग्रहे पितृसंशयात्। अस्मिन्निति विपर्ययाच्च। नापि मानसं मनसो बहि

विशेषात्। अशक्यसाधनत्वत्। ३

र प्रवृत्तेः स्वत्वमवाप्तमेव बाह्यं तु धनं तस्य निरूपकमात्रमिति चेत् । न । उक्तोक्तत्वात् । प्रतिग्रहादिज्ञानसहकृतमनोयास
 मिति चेत् । न । प्रतिग्रहादिज्ञानस्य मानांतरत्वापेक्षेः परे वा साधारणसहकार्यसाधमनो वहिर्गचरप्रमाणनकेतस्य मानांतर
 त्वात् । नापि प्रतिग्रहादिक्रियाधनप्रतिग्रहीचादिसंबंधजनकाकर्तृकर्मनिरूपकक्रियात्वाद्यगमनवहित्यनुमानतयोः वैस्वाख्ये स्व ३
 संबंधे मानांतरकर्मभाषे मसंबंधेनासिद्धसाहेनात् । न च गंतव्यसंयोगवत्साक्षात् संबंधः ग्रामं त्यजतीत्यादावनैकांतिक
 त्वात् । न हितवत्प्रागत्रियया कर्तृकर्मणाः कश्चित्प्रागवश्यं हित्यनुमानं । अत्राद्यनुगतशब्दप्रयोगेऽनेकांतिकत्वात् ।
 तत्रापिवाहादिपदवाच्यः । अनुगतधर्मस्वीकारापेक्षेः । अथ प्रतिग्रहाद्यनंतरं यत्रैष विनियोगदर्शनात्तयोः कार्यकारण
 भावः स च न साक्षात्प्रतिग्रहादीनामाद्युक्तविशित्वात् । विनियोगस्य च कलांतरभावेत्वात् । नापि ध्वंसद्वारा स्मृतेरप्यनुभव
 साक्षात्संबंधो ज्ञान्यते न । अपि अत्रितेषु सर्वत्र स्वमित्यनुगतः शब्दप्रयोगः अनुगतधर्मनिमित्तकः ५
 ५४ अनुगतशब्दप्रयोगत्वात् २

धंसंज्ञस्य तापस्यो संस्कारा पलाया पक्षेः प्रतियोगिध्वंसयोरेकमज्ञनकत्वान्न तथेति तुल्यं। तस्मात्प्रतिग्रहादिज्ञानो धर्मः किं
 शेषः कल्पते सवधनगतः स्वामिनि नृपञ्चस्य च विक्मादिना नाश इति मतौ तद्वृत्ताय चोर्ध्वधनंतरं यथेष्टविनियोगात्
 २४ त्रयि स्वत्वकल्पना पक्षेः। नवेष्टापक्षिः। चोर्ध्वपातस्य धनस्य यथेष्टविनियोगे शास्त्राणि पृथिवी गाना नुपपक्षेः स्वत्वाग्रय
 त्वादिनियोद्यस्यान्नुपिवत्स्य धर्मस्य च नृपसतो यथेष्टविनियोगहेतुत्वे मये हर्मजित मिति ज्ञानेनैव पियथेष्टविनियोगे २४
 गा पक्षेः। तादृशज्ञानविशेषितस्य च तद्वत्तद्वेतुत्वे लोकादवादावस्य कत्वा च तादृशज्ञानस्यैव तद्वेतुत्वेऽपि पक्षौ तस्यै
 वा सिद्धेः। अतएव प्रतिग्रहादौ नेष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्तिरिष्टं च यथेष्टविनियोगान्नान्यत्। तेषां चाशुविना
 क्षितया साक्षाद्देतुत्वाभावात्तज्ज्ञानं धर्मोत्तरमस्तीत्यपास्तं। किंच स्थितस्य यथेष्टविनियोगहेतुत्वे मानाभावात् विनियोगात्

पायाः पदत्रे रिष्टसाधनताधीन्यतपारतत्रिरपेक्षत्वात् न च तद्धर्मविशिष्टस्यैव साधनत्वमिति वाच्यं। स्वत्वास्पदा
 नास्पदयोर्विनियोगफले विशेषाभावात्। न हि परकीयस्वत्वास्पदान्तमहोत्तममुत्तमानप्रसाम्यति। मे वंशश्च एव हि स्वत्वमा
 नंतयादिक्रियाकयप्रतिग्रहादिस्वत्वहेतुत्वेन धर्मेश्वरेण वेध्यते। तत एव तदुपात्ते धने स्वत्वमुत्पद्यते। बोधाद्वा तु न तथेति
 न तदुपात्ते स्वे स्वत्वं। अत एव स्वत्वे सत्यपि यथेष्टविनियोगनिषेधे विज्ञात एव यथा विभक्त्यविभक्त्यादायादः
 स्थावरे समा इति अनेन सुतानामसंमत्तौ दानविक्रयारित्येधः सम्यक्ते। यथा वसोदायिवंधनं प्राप्य स्त्रीणां स्वतंत्र्य
 मिष्यते। सा यथा काममश्रीयाद्द्याहा स्थावराद्येते। इत्यनेन स्थावरे स्त्रीणां भोग एव स्वत्वं न दानविक्रययोः। अत्रोच्य
 ते। स्वत्वं मयथेष्टविनियोगविषयत्वं। स्वदिविनियुज्यते। ननु विनियोगात्वं भवति। विनियोगात् पूर्वसर्वप्रतिसाधारण्येन वि

नियोगाविषये स्वल्पस्वत्वापत्तेश्च किंतु यद्यतिरेकेण यथेष्टविनियोगासंभवमिति निश्चयः शास्त्राविरुद्धतदुपायविषयत्वरूपं
 यथेष्टविनियोगयोग्यत्वं स्वत्वं । तदुपायानां कस्यप्रतिग्रहादीनां क्रियात्वेनास्थिरत्वेऽपि तद्विषयत्वं स्थिरमेव ज्ञाननिवृत्तमित्यतः
 विषयत्वं । अतएव न तदुपायार्थोत्तरत्वं । न च कथं यादीनामनुगमाद्योग्यताननुगमोल्लङ्घनादोषः स्वल्पस्य पदार्थोत्तरत्वेऽपि तद्वेन
 नूनं कथादीनामनुगमात्कारणताभंगापत्तिः । अथ तस्मात्परिणामिनि न्यायेन कारणसाग्रहः । एवं तर्हि प्रत्येकमेव कथादीनां २५
 मुपायत्वे गृहीते उपायविषयत्वयोग्यताल्लङ्घनमनुगमेव अवश्यं हि कथादीनां स्वत्वापायत्वेन प्रसिद्धानामेकरूपकार्यप्र
 मितिशोध्यमिवारिणां कारणानिर्वाहानुगमार्थे शास्त्राविरुद्धत्वादिकमनुगमकं वक्तव्यं । ननु यदि कथाद्युपायाप
 गमेऽपि तद्विषयतास्ति । तदा यत्कीत्वाविकीर्तनं गृहीत्वा हतं तत्रापि तद्विषयतास्तेवेति तत्र विकेचादिस्वत्वमपि व्यावर्तयेत् ।

नभक्त्यायविषयत्वमात्रं योग्यता। किंतु स्वव्यतिरेकप्रयुक्तमथोक्तविनियोगासंभवनिश्चयसहकृतं। तत्र च न
पूर्वकयव्यतिरेकप्रयुक्तो विनियोगासंभवः किंतु विनयदत्तत्वप्रयुक्तएव घटार्थो तद्वत्त्वपक्षेपि दूषणासाम्यात्। सा
व्योग्यता कया जायते। विक्रयान्निवर्तते एकायेभ्यतामश्नति। अन्यास्यन्त्यस्यात्ययते। तत्किं योग्यतानाशेनाक
संशयः। तत्तद्व्यतिरेकप्रयुक्तत्वविशेषितविनियोगासंभवनिश्चयभेदेन योग्यतामेहात्। प्रतियोगितावच्छेदकवि
शेषिताभावमेव तत्र। अतएव घटारिना गृहीते पूर्वस्वामिभ्यः स्वसंवर्तते तत्तत्। नहि पूर्वगमकव्यतिरेकप्रयुक्त
सुत्रविनियोगासंभवः किंतु घटारिगृहीतत्वप्रयुक्तैर्योपादानिकस्वत्वविषये पितृधनं आरभ्य कुशादिष्वप्य
पादानव्यतिरेकप्रयुक्तएव विनियोगसंभवनिश्चयः। तेन योपादानिकमपि स्वत्वमुच्यते इति संक्षेपः। विशेषतस्तथाह

२६

तत्त्वमित्यर्थः। तथा हीति। इत्यादि चिके मिश्रो व्यावर्तकधर्माभावान्न मिथो भेद इति न पदार्थेषु षड्विभागः समीची-
 नः। किं नृपृथिव्यादि रूपाद्यप्याह क इत्यत्र गुणात्वाभावेन तेषां प्रत्येकं वक्तव्यतायां इत्यादि पदस्यैकैकपृथिव्यादि
 परत्वेनूनत्वं पृथिव्यादिनां चैकत्वे व्याघात इत्यर्थः अनुगतमिति निर्देयमिति प्रत्यक्षमित्यर्थः। संहियं वा द्वा-
 दि विप्रतिपक्षे रिति शेष इत्यं द्रव्ये अनुगतमिति नित्यर्थः। स्वातंत्र्यधीर्यद्याप्रयत्नबुद्धिः। तदा गुणादि साधरत्वं।
 अथाश्रयाभावे साधमा तत्वं तदा शब्दगंधादि साधरत्वात्पाह। शब्देति। अथानाश्रितत्वबुद्धिः सा तदा वैपरी-
 त्यमेवैत्याह। समवेतत्वेनैवेति। संख्याहीति रूपादौ संख्यादेः संख्यादौ पृथक्कादेः सत्वेन गुणवत्त्वस्य साधारण्य-
 ताविरुद्धत्वादिमर्थः। किं नृगुणवत्त्वं गुणात्वाप्रयत्नवत्त्वं नृपवत्त्वमिति प्रत्येकं वा नृयादिमत्वं वा रूपाद्यन्यत्वं वा अ-

२६

दिष्टि-

घोसूति॥ नूपादौ गुणाकारानुगतप्रतीत्यजावादित्यर्थः॥ द्वितीयेति चेत्तृतीयेत्यादिवस्येति॥ प्रकारवाचि
नत्रादिनाहस्यानुगतधर्मीनावेनाप्रवृत्तेः॥ प्रत्येकगुणपरचेतस्य जागासिद्धिः॥ समुदायपरचेतसिद्धेरित्यत्र ३२
यः॥ चतुर्थेऽन्यतमेति॥ अन्यतमं हि समन्निव्याहृतपदार्थमध्ये किंचित्त्वं त्रित्वे सति किंचिद्वृत्तिवर्गमवर्तते॥
तथा च जागासिद्धेः॥ पक्षेऽङ्गतेषु नवसुतेषामसत्त्वादित्यर्थः॥ यद्यपि जागासिद्धौ जागां तरे साधनं जावात्रासा
असिद्ध्या वा यस्य दूषकता बीजस्यात्रा जावः॥ जागां तरे साध्यसाधकस्यूनत्वादेः सत्त्वात्॥ न चाजागासिद्धिः
पृथिव्याद्यन्यान्तरे स्पष्टविवक्षितं वात्रा तथापि पृथिव्यादि व्यक्तीनां प्रत्येकगुणस्याप्यनुमत्तत्वात्॥ पृथिवी
वादिना तदुपस्थितिर्वान्व्या॥ सा च पृथिवी वाद्यसिद्ध्यनसंज्ञवति रूपादेः संख्यादिसमवाहकारणत्वेति

समवाचीति॥

विरुद्धमिति निर्दिष्टं। एकवचनमिति। गुणादिव्यवर्तकैकजातिमन्वदित्यर्थः। असमासवाङ्कारणवादिनि। ए
 तन्नासमवाङ्कारणैकेपि गुणवर्मेवावांतरजेदसंनवात्र। पदार्थवसाक्षाद्वाप्योपाधीनामयं विनामद
 त्यन्ति प्रत्योक्तं। षड् एवेति। यद्यपि षड् एवेति नियमस्याधिकसंख्या व्यवच्छेदकवान्यूनवेषि नानुपपत्तिः तथापि ष
 ड् अथवा किं नागः षट्वा नावेनाश्रयासिद्धिः। अस्याययविरूपादौ विनश्यदवस्थकमेति धासमवाङ्कारणौ एते आवा
 तेषामाधिको अधिकसंख्या व्यवच्छेदोऽपि अनुपपन्नमिति पृष्टुः। कार्याश्रयवमिति॥ आनंत्यव्यभिचाराज्याव्यक्तौ
 तदसंनवादित्यर्थः। अकार्येति॥ आश्रयपदेनैव त्रये कमन्यथा। अकार्याश्रयवत्त्वज्ञातिश्रयवदित्यर्थः। ननु कार्यसम
 वाङ्कारणतावच्छेदकतपानवस्वेकोधर्मः स चैवावाङ्गातिस्पात्र अनेत्यव्यभिचाराज्याव्यक्तौ तद्वहा शक्यत्वा
 दित्याहा। कारणवमिति॥ एवं पृथिव्यादिचतुर्षु स्पर्शसमवाङ्कारणानेनैकजातिस्पात्र। अथ यदर्थं यत्क

व्य-
ननुमात्रव्यवंगुणदितोनेदकं
गुणत्रयद्वयमादेर्गुणानांनेदसिद्धेर्गुणवत्त्वमुपाधिद्वयार्णमित्तेदसाचकंस्यादित्याशंक्यगुणत्रयसिद्धिमाह। नापीति॥
रूपादिषुगुणकारानुगताघीनस्त्वाप्युपदेशसहहेतोर्द्विग्राह्यतद्वत्त्वव्याप्यज्ञातिवदितिवाच्यं। तत्राह। उपदेशश्चेति॥
ननुज्ञातिमात्रसमवाह्यादिनानुगतधर्मसंकेतग्रहस्यादित्यत्राह। नापीति॥ नचकर्मन्यत्रेतद्विशेषणीयं। कर्महोहि
विपक्षवनिश्चयएवतद्याहस्यर्थेविशेषणमुचितं। नचकर्मगुणत्रयवादिनस्तथा। यदिचस्वानुपेक्षितत्वमात्रेणतदन्यत्रविशे
षणोतद्वदापरेणसाम्यतयापितद्विशेष्यस्यादित्याह। तदन्यस्येति॥ कालाकाशादीनामिति॥ कालादित्रयंसत्ताव्याप्यज्ञातिमत्र।
संयोगजनकवाचकर्मवत्। नचत्रितयमात्रवृत्तिज्ञातिसिद्धौअर्थतिरेकृष्टिव्यादिष्वारकंसत्ताव्याप्यज्ञातिमतः। स्वयो

गजनकवाश। आकाशवदिति पृथिव्यादिह त्रिवर्गसिद्धेऽननुविद्युच्चमात्रेणाधिः। नचकाले साजातिर्नकालमात्रेति
 नेकयुक्तिसामान्यातावाच्चदन्तवर्तमानासुर्वेपिसंताद्यत इति साध्या व्यापकवमिति वाच्यं। तदापिसंदिग्धोप्राधेयपरिहार
 इमैवाविश्वत्वमनवच्छिन्नपरिमाणवत्तजानवच्छिन्नपदं प्रहमात्रं व्यावर्तिर्नकमिति पक्षेतरत्वात्। तथाप्यर्थोतरत्वांष्ट
 थिव्यादिष्वेकजातिरस्मिन्नेति हि विवादो ननु कालादित्रयमेकजातिमत्रवेति। इत्यत्रापरजात्यत्रमिति श्वैवं व्याश
 किंचसंयोगजनकत्वं यदित्यमवापिकारणत्वं तदा दृष्टांतासिद्धिः। तदसमवायित्वं चापक्षधर्मः। तन्निमित्तकारणत्वं
 च दृष्टांतेनास्मिन्नावेयनैकान्निकं चात्राहः। इत्यमिति प्रत्यक्षं तावत्सर्वसिद्धेः। तद्वयथा पृथिव्यां तथा जलतेजसो
 रपीत्युक्तं तथसाक्षराणि निमित्तं सिध्यति। न च नष्टथिवीत्वादिकं एकदेशावृत्तित्वात् ननु फल्गादिकं तदज्ञानेपि धूमादौ रामा

इत्यत्र प्रत्यक्षात् तद्वज्जातिस्तथात्वे वाधका विदित्यतीदृशेऽपि वायुर्जलीकाशदौ संयोगजनकत्वाच्च दृश्यमेयं। तत्राप्र
 योजने कच्च संयोगमात्रं कार्यमात्रमेव वा प्रति समवादकारणं किंचिद्वैदाच्यं। अत्राकारणं शरमपि न स्यात्।
 तत्र गन्तव्यं दसमवापि निमित्तकारणयोः। तत्राबुगत्तधर्मावहेद्यमन्यथा व्यतिचारादकारणवापत्तेः। सचानुगतउत्सर्गता
 र जातिरूपमेवेति विषये वाधकात्। स्पर्शस्य समवादकारणत्वेनापादितां जातिं दूषयति। पृथिव्यादाविति। जलं विना जा
 तिः पृथिव्यादौ तां विना जलं जलपरिमाणवित्येकत्रौ वयविनिपरस्परतया ज्ञातव्यसामानाधिकरणजात्योः संकरापत्तिरि
 त्यर्थः। नच जलपरमाणुषु साजातिस्त्वैवासमानाधिकरणस्य स्पर्शस्य च प्रतिबंधकवान्न तत्र स्पर्शोत्पत्तिः। स्वरूपयोग्येव
 कार्यान्वयं ज्ञायादिति वाच्यं। नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य सहकारिणोऽप्यतावत्त्वं ज्ञावात्। एतच्च स्पर्शवश्यं कार्यक

ज्ञाना ?

कार्यवति ज्ञाने

र्थकारितया तद्वैजात्यं वा। आद्ये व्यभिचारः। इत्युक्तमर्थोऽस्य। चे वेजात्यात्र। संयोगसिद्धसार्धनं च। अत्रैव रूपादीनामेकजा
 तीयवासिद्धेरर्थोऽत्रिरे सामान्ये व्यभिचारः। अदृष्टेश्वरज्ञानादौ विरुद्धकार्यकारितया गुणवानावापत्तेश्च। अत्राहुः॥
 संयोगविनागसमवाइकारणत्वासमवाइकारणवत्त्वे जातिमनियकारणत्वं तदसति बाधके जातिरूपधर्मा
 वबेधमिति गुणत्वं सामान्यमवश्योगीकार्यत्वं च। रूपादीनां मिथो व्यभिचारात्। सत्रायाश्च जातिप्रसंजकत्वात्।
 एवेच रूपांतरकारणत्वेन इवैव साधारणीया जातिर्यदिसिद्धतिसिद्धतु संयोगविनागोऽप्रतिसमवाइकारणत्वं
 ननवसुद्वयत्वं तदुत्तयं प्रत्यसमवाइकारणत्वं पंचसु कर्मवोत्तेनैकैव इत्युक्तमर्थं विनागसंमतं। यद्वा॥

निमित्तकारणानि रिते संयोगविनागे न च कारणात्वेन

संयोगविनागे

जीव०

२८

कार्यतानवच्छेदकवेऽनित्यस्य तत्र स्य तथा च मनुष्ये त्योक्तं। च लतीति॥ प्रत्यक्षसिद्धं कर्मवमित्यर्थः। न च संयोगविना ग्राह्य
वमात्रालंबनेयं प्रतीतिः। त्रयेण संयोगविना गवतिस्थाणावपि तदपेक्षे। इत्याकारनिगुतबुधनावमनुष्येत्याह। न चेति॥ ग
हीतसमवायस्येति॥ वस्तुतत्पदेशं विनापि रत्नविशेषेन गतधीरस्येव। शब्दविशेषवाच्यं च परमुपदेशात् प्रतीयते। न
च येनानुगतनूपलोपदेशस्तेनान्यथासिद्धिः। जाते वाचके सत्येवोपाधिस्वीकारात् न चैव वै परीत्यमेव स्यादुपाधेकुं सत्त्वा
वा दिति न्यासात्तासंबंधं धर्मस्यावच्छेदकत्वे वाचके सत्येव परंपरासंबंधं स्य तथा बालाच्च वादिति नावः। समवाय
रूपेणामकद्रव्यज्ञाने व्यक्तेतः कारणानिरूपणे व्यक्तेचाराकारणव्यवहारविलोपइत्याह। न चेदेवमिति॥ स
र्वव्यक्तिष्विति॥ गुणकर्मादिव्यक्तिष्वित्यर्थः। कतिपयेति॥ समवायकारणवस्येति शेषः। सामान्यं च। स्वभावदित्यर्थः।

इद्यत्प्रत्यक्षात्तद्वजातिस्तथात्वेवाधकांवादित्यतीन्द्रियेपिवायुर्जलाकाशादौसंयोगजनकत्वाच्चदुर्भेदात्तवाप्र
 योजनेकचंसंयोगमात्रं कार्यमात्रमेववाप्रतिसमवादकारणं किंचिद्वैवाच्यं। अथाकारणं शरमपिनस्यात्र।
 तत्रगर्तबादसमवापिनिमित्तकारणयोः। तत्रानुगतधर्मावच्छेदमन्यथाव्यतिचारदकारणवापत्तेः। सचानुगतउत्सगता
 र जातिरूपमेवेतिविषयेवाधकाद। स्पर्शस्यसमवादकारणत्वेनापादितांजातिरूपायति। पृथिव्यादाविति। जलंविनाजा
 तिः पृथिव्यादौतांविनाजलंजलपरिमाणवित्येकत्रावयविनिष्पत्त्यात्यन्ताभावसामानाधिकरणजात्योः संकराप्रतिवि
 त्यर्थः। नचजलपरमाणुषुसाजातिस्त्वैवासमानाधिकरणस्यस्पर्शस्यचप्रतिबंधकवानूतत्रस्पर्शोत्पत्तिः। स्वरूपयोग्येव
 कार्यजनवत्पेजावादितिवाच्यं। नित्यस्यस्वरूपयोग्यस्यसहकारिणोऽप्यतावत्पेजावात्र। एतच्चस्पर्शस्यकार्यक

जला ३

कार्येति जना

निमित्तकरणतातिरिक्तेन रूपेण या संयोगविना गोनय कारणता तद्विरोधिनी या सामान्यसमानाधिकरणा कारणता सा गुणव्यवस्था
पिकाद्वये च न यना दृश कारणता विरोधिनी कारणता क्वचिद्व्यस्य तन्निमित्त कारणवेन समावेवात्र सामान्यस्य तादृशी
कारणतापि न सामान्यसमानाधिकरणन चैवं समवायकारणतातिरिक्त कारणवेन गुणकर्मणोरेकाजातिः सिद्धेव
तस्य जात्यवस्थापकवात्र। अन्यथानिमित्तकारण^{ता}तिरिक्त कारणवेन संयोगमंत्रजात्यजातिः सिद्धो जातिसंकर
पत्तिः। गुणवेप्रत्यक्षमानमाह उपदेशश्चेति॥ संयोगेति॥ विनागपूर्वकसंयोगासाधारणकारणवानोवागुणव्यवस्थाकद
त्यर्थः। तेन संयोगस्येश्वरज्ञानस्यादृष्ट्यावोक्तयो जनकवेपिनंत्रगुणवानावः। नान्येति॥ गुणत्वेनानुगतवर्मिणो
देशसिद्धिस्तस्मै गुणत्वसिद्धिरित्यन्यान्याश्रययोनैवमित्यर्थः। अर्थत्वमपीति॥ जातिरिति शेषः। सत्तेति॥ सत्तयासहा

नूनानि रिक्त इति वा नार्थं ज्ञातिरित्यर्थः अत्रेति ॥ इव्यं गुणत्रसाधकमान इत्यर्थः ॥ निरुपाधि वादिति ॥ निरुपधावशेषमवा
 सिवार इति स्थिते नो रितिसावर्धनं बलं दुव्या र्णमिथो लेदकी सिद्धावेति लेदकमासि पति ॥ एविवति ॥ ^{ता}पुत्रासावि
 ति ॥ तथावसागा सिद्धिरिति सावः ॥ निपुणेनापि घृतादौ इथिवीत्यानुसावो सिद्ध एव ॥ तादृशोपि यदीगमकस्तदा
 लादावपि तसिद्धौ हिसाहाजलादाविति ॥ संदेहेपीति ॥ घृतादौ इथिवीत्वं संदेहेपि नागा सिद्धि संदेहेपि इति भावः ॥
 औपाधिकरतिपेवेकाधुपाधेरन्वयव्यतिरेकानुविधानेदिति साधः ॥ वेपकेति ॥ द्विष्टियाणां प्राप्यकारितायां न
 गतवंपदासागानां गंधाग्रहणादेति सावः ॥ आगमनेवेति विवादाध्यासितां च यका नयवांयदि वैत्रघ्राणसंयुक्तवे
 सति वैत्रघ्राणप्रसंगं धाधिकरणानि न वेयुः ॥ वेपकावधवानस्फुरत्यर्थः ॥ कर्पूरवेति ॥ प्रवृत्तत्वात्तद्विभक्तमं

ज अजाति

तत्तातीते सौख्यं यथा कवप्रतीतो । आपा विविस्पर्शे विपर्ययो देवता या दपा कृत्वा निश्चयानि प

ता बहुस वाधिकरणवंचे निर्वर्तितमित्यर्थः । नापीति । जेदक इति शेषः । अथैलक्षण्यदिति । अथैलक्षण्यं यस्यासमानाधि
करणाद्रव्यवसासाद्यपि जातिसमानाधिकरणगुणावृत्तिनानाजातिव्यापकगुणव्याप्यजातिरूपं च । एकवृ
त्तिवैदव्यव्याप्यविनलोपाधिव्याप्यमात्ररतिगुणव्याप्यजातिमंचेस्वरूपासिद्धमित्याह । स्पर्शस्येति । एकोपादेय
वं सामान्यगुणैश्च निचारीति नावः । अस्तितावदिति । ननु मण्पादौ गंधो योग्यानुपलज्जवाधितो नवधर्माणो त्रैत्रा
पिगेघोपलज्जः । बर्तकगंधविलक्षणगंधाननुत्तवात्रा नापिपाकजरूपवचेन गंधमनुभायगंधज्ञानसहकृतेनेदिये
एतत्र प्रथिवीस्त्वग्रहः । अतीदियेमानाजावात्र तस्य मलादावपि सुबचवात्र । ॥ अत्राहुः ॥ जाबवाद्य एवायं वातमिमारबवं तस्म
एव वा एव तत्र स्मारनेतत्र च गंधउपलब्धत एव तत्र गंधवद्वारजकचात्र । मणिपरमाणुमैवयानिति । गंधवद्वारज्यचेन
महपाद्यपि गंधव देव । सचाहुतो नास्तीत्युद्धूतः कल्यते ॥ नचोद्धूतगंधेनानुद्धूतगंधानां तः । अतीतैलादावनुद्धूतं त्रसोद्धूत

व

न १

ल ३

ली० व०

ध०

३२

त्रिः ५

पि३

रूपतत्त्वसंनवदविरोधः। जलादौ च तत्संनवान्नातिप्रसंगः। अपिच। कोलादूपादीनां परावृत्त्युत्पत्तिश्च दृश्यते जलौ लोलादौ च निय-
मेन न दृश्यत इत्याश्रयविशेषप्रयुक्तो यमिति परिशेषे च दृष्टानां व्यनियाराशः। सकलद्वयादिव्यापकत्वादिव्यावृत्ततद्वा-
ग्यताच्च कनूपसिद्धिः। तत्र बाधकानां वाजातिः। एवं नीलादि रूपास्मादिरससमवायकारणताच्छेदकतया स्वाभा-
विकुर्वमसिद्धिः। न चैवं सुखसमवायकारणत्वेन संसार्थमनिष्ठा आत्मव्याप्या जातिः स्यात्। इष्टापत्तेः। न च नैव द-
व्याप्येति व्याहृतं। ज्ञानवत्त्वेन विजायान्। आत्मनः सुनित्यद्वयत्वेन इत्यन्वयाप्यव्याप्यजात्यजावसाधने विपक्षे बाध-
कानां कः। सुखसमायाद कावैरलमावैतन्वावहेधमेव। अदृष्टानां वाचने श्वरे सुखमित्यपि वदति। अनित्यता विनि-
नश्चये पंकगंघ्रीत्यत्र च पंकस्यैव गंधो रक्षीत्यर्थे उपमानाच्चेत्यनेन समासोक्तविधानाद्यं पंकगंधमिदं गंधवत्त्वं

त२

प्रतीयत इति वाच्यं । उपाधेरन्वयव्यतिरेकात् तस्यैव बोधो दूरे निर्गन्धत्वेन प्रत्यभिज्ञानाच्च । तयोहापीति ॥ फलेन सामान्यनुमान-
 स्य तुल्यत्वादित्यर्थः । अतएवेति ॥ न च तरोराध्यात्मिकवायुनापार्थिववयवानामेव नैयनाङ्गलतेजो ज्योतिरस्यपाकाद्व-
 सरद्विः क्वेदेतु तदनावाहयत्वावः । कपूरे वाध्यात्मिकवायोरनावाहैरास्पृशितमिति वाच्यं । फलेन सामान्यनुमानस्य तुल्यत्वादित्यु-
 क्तत्वात् । उपाध्यज्ञानेपिसुरजिर्वायुरिति प्रतीतेर्वैधौर्गन्धः स्वनाविकस्यादित्यत आह । वायोरिति । उद्धृतस्य तस्यैति ॥ प्रत्यक्षस्य त-
 स्यैत्यर्थः । अतो न परमाणौ व्यभिचारः । महत्त्वेन हेतुर्विशिष्ट इत्यन्ये । न च चक्षुरसंनिहृष्ट किन्तु नैव व्यभिचारः । चक्षुषोऽप्यता-
 याध्यापाद्यत्वात् । रूपवन्नमिति ॥ न च रूपवन्नस्यैव चक्षुःश्रोत्रेणोपतावच्छेदकतया साध्यात् तस्य चानुपाधिवादिति वाच्यं ।
 रूपवन्नस्यैवोपतावच्छेदकत्वं । रूपत्वेनासाध्यत्वात् । स्वरूपेणोपाधिवा विरोधश्चात्र । गुणत्वमिति ॥ यद्यपि साधनावच्छिन्नसा-
 ध्यापकत्वेनायं दोषः । तथाप्युपाधेरप्यापादइत्येव चोक्तम् । साधनव्यापकत्वमसमेवेति तावत् । सुखासकावेति । अथ

ली० व०

ति

३३

गंधर्व

मर्थः। अस्ति च प्रापणं नृपुत तदसुस्परेषु पाकानंतरं सुकुमारकठिनतरत्नमादिषी सर्वलोकिकी॥ अत्रान्वयव्यतिरेकानां
तेजः संयोग एव प्रयोक्तव्यः। न च अवयवानां निविडसंयोगः संग्रहाख्य एव तद्विषयः। तस्य द्वौ द्रियग्राह्यतया चक्षुषा पित्तं
हापत्तेन चेष्टापत्तिः। चक्षुषापित्तं हृदि स्पृशति विशेषसंशयात्। अंधकारपित्तप्रतीतिः। अवयवसंयोगस्यावयविन्यप्र
तीतिः तद्वत्तवेन प्रतीतिर्न मघापत्तेर्व्यस्य विशेष एव तद्विषय इति न त्रापीति॥ श्रुतिवीक्ष्यते जः संयोगजन्यः प्रतिनियतं
द्रियग्राह्यपृथिवीगुणवात्रानचवगवेधचमुपाधिः। तेजोवविनि साध्या व्यापकवात्र। न च साधना वद्विन्न साध्यव्या
पकः। पक्षेतरवात्र। न च साधना वद्विन्न साध्यव्यापकः रूपवदिद्रियग्राह्यगुणव्याप्यजातिमवमुपाधिः। तुल्ययोगक्षेम
वात्र। न च संदिग्धोपाधिः। उक्तविपक्षे वाधकाद्वेतोः साध्यव्यापकवेनोपाधे साध्या व्यापकवात्र। यद्यपि वाक्य
स्पृशेनेतरनेदसाधको वयविनिनामा सिद्धिः। तथापि मग्नि संयोगा समवायकारणक रतिगुणवा व्यापव्याप्य

पाकतत्त्व

३३

जातिमन्तयेतिसंक्षेपः। अस्ति च या परामृष्टेषु तत्र दस्तुस्पशेषु। सा चेय यदि परमाणु रूपेव स्यात्तदा गन्धोतीन्द्रियवान्वृ
थिवीचव्यवस्थापक इत्योपाद्वातिक संगत्याह। सा चेयमिति। यद्यप्यवयववन्द्वयसमावाङ्कारणवन्त इत्यवयवपरिणाम
रेका परमाणुजन्यपरमाणवस्येवेति विवादात्तावः। न चावयवसमवेतवन्तः। सर्वे पृथिवीपक्षाकरणे परमाणो तदभा
वात्। तथाप्यवयवविद्वत्तिजातिमन्तद्विवक्षितं। नन्वेति॥ न मनोवदनुमात्रवृत्तिजातिमतीत्यर्थः। अत्र द्वयवमणुत्वेका
प्यनवा। परमाणुस्वत्तिनोपादेयोपादानेन न चेतिशेषः। स्थूलप्रत्ययस्येति॥ तदर्थविशयस्येति शेषः। अतो नायोत्ररं। अवय
विसाधकत्वेन प्रत्ययस्येवोपत्त्या सादत्रापक्षधर्मस्यानुमानदूषणस्य नावः। स्थौल्यं च नानेकद्वयवृत्तिचन्द्रिययुतेति
प्रसंगात्। किंतु बहुद्वयवृत्तिद्वयचं। अवयविद्वयारब्धेऽपि परपर्यातदस्येवा। द्वयवन्स्थौल्यसमानाधिकरणं न चेतिसंक्षेपः।
परस्य द्वयवन्तस्य सिद्धिः। परमाणो तदनुपपत्तिमाह। तथाहीति॥ एकस्मिन् नोयामिति प्रत्यक्षेन परमाणुविरायं प्रत्यक्ष

वादात्मप्रत्यक्षवदितिसाधनार्थः। अतो न परमाणुमात्रपक्षे वे अंशतः सिद्धसाधनं। न चैकस्य परमाणोरप्रत्यक्षवेपितसमूहप्रत्यक्षसाधनं।
 दूरे एकध्वान्वाप्रत्यक्षवेपितदेशे प्रत्यक्षवत्त्वं तत्रैव ध्वान्वात्प्रत्यक्षयोग्यत्वात्। अत्र प्रत्यक्षं न जायते समूहस्याप्ययोग्यत्वात्।
 कसाधनेपि विपक्षे वा प्रकाशावाशेन व्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह। विशिष्टेति॥ तदननिधानात् विशिष्टस्यैव निर्वक्तुं शक्यं वादित्यर्थः। नृवायैक
 लोके तुल्यपतिरित्यपत्तिरिति॥ ननु न वा दृश्यविशेषद्वयलोकस्य दृश्यजनकत्ववन्ममवा दृश्यनिर्विकल्पकात्मकं समस्तं तदप्रत्यक्षदृश्यस्य
 विकल्पकजनकत्ववत्तददृश्यविशेषस्यैव दृश्यजनकत्वमस्ति त्याहा केशोचिदेवेति॥ परमात्रस्यातीन्द्रियत्वे स्वरूपविशेषसाध्या
 व्यापकत्वात्त्रोपाधिरित्याह। अदृश्यस्येति॥ उक्तयुक्तिमेव युक्त्यत्र निधानात्तदर्थमनुवदति॥ स्थूलेति॥ एक इति॥ न चैकस्यूल इति ज्ञान
 मसंख्यातिः समूहव्यापकस्यैकस्यैकसाध्यापसिद्धेः॥ एको ध्वान्वा शिरिति ज्ञानवैयर्थ्यापि भ्रमरूपमेवेदं वाच्यं। अवयववयवविसमूहस्याने
 कत्वात्। अत्राहुः॥ न च समूहालंबने ज्ञाने एकत्वमस्तीति नासंख्यातिः। बाधकस्य निराकरणमात्रेण च। ममचावयवावयवविस
 मूहेष्वेकोवयवैव स्थूले स्ति न च भ्रमते परमाणा विनिवेषमां। यथानुभवयथानिर्विकल्पकं निश्चयः सविकल्पकं तस्यैव नि

तव समूहजिने

[illegible]

पं स वं
 कविदयैवेकं पेयं यथिवी निकंपरेवेत्याह। जगज्जगिनोरिति॥ नचसंयोगवत्कर्मव्याप्यवृत्तिनवचितिवाच्यं। अथविनिययोक्तैर्नैवोपपत्तेः॥
 अवयवेषु सकलावच्छेदेनैव कर्मोपलक्षणं। ननु वस्त्रोदकवच्चर्तनाचलनयोरेव यवावयविर्नियुतसिद्ध्यापत्तिरित्याह। चलाचलयेरिति॥
 परस्परगुणगुणिनोरजेदादेवनव्यजिचारः। नित्येति॥ यद्यपि बाधस्त्वेकं नुगुण एव तथापि विद्यमानयोरसंबन्धे साधो नित्यसंबन्धात्तावत्
 प्राधिरित्युक्तं नवति। वस्तुतो गुणगुणेनोर्जेदसिद्धौ नूपादौ व्यजिचार इति चावः। अनित्येति॥ यद्यप्यनित्यसंबन्धो बोद्धव्यस्वतोऽसि
 द्धत्वापि पराजिमतः नित्यसंबन्धात्तावदेव तेनापाद्यते। तेन पूर्वोक्तोपाधौ साधनव्यापकबहुक्तं नवति। ननु वायवीननिकंपः संयोगवि च ३५
 जगयोरेव कं पचाशतयोश्च तत्र प्रत्यक्षसिद्ध्यादित्याह। अक्रान्ते जने देनेति॥ पापैर्पापि स्थो जगत्तरे जगत्तरस्थे जगिनीत्यर्थः। आक्रान्त
 देशचूतलादि जने देनैकस्मिन् केनचि संयोगेपि केनचित्त्वं दत्तावो विरुद्धमित्याह। आवच्छेदो देशजने देनेति॥ एकत्र संयोगतदभावोऽप्य
 विरोधं वक्ष्याम इति नावः। विरोध इति॥ विरुध्यतेनेनेति विरोधो विरुद्धसर्माभ्यासः। अवच्छेदकविशेषणं वं न प्रसंयोगस्तदभावश्चा

ने

अवेकधर्वविशेषां सिद्धिरिति॥ अनावस्यसतवा^४ निषेधात्संयोगात्तन्नावस्यवा जन्मवादित्यर्थः॥ शान्त्येति॥ संयोगतदभाव
विषयकस्येत्यर्थः॥ न वदुःखानस्यो न यनिर्द्वेषं न वदतीत्येवमिह॥ किंचिदेवेति॥ तुल्यमिति दर्शनस्यो न यत्र विशेषद्विषयः॥ अत्र
येत्यर्थः॥ कुतो विशेषा संयोगात्तन्नावः प्रतियोगिसमानाश्रयो न रूपा तन्नाव इत्याह॥ सर्वेषामिति॥ रूपाद्यजावानामित्यर्थः॥ अनाव
विशेषेऽपि यथा कश्चिदन्त्या न्नावः कश्चि संसृर्गाभावः॥ तथा प्रतियोगिजेदादेवात्रापि व्यवस्थेहेत्याह॥ वैचित्र्येति॥ निलिभाहे
रिति॥ कालिंदित्वादाविति शेषः॥ औपाधिकमिति॥ संसृष्टृथिवीरूपामवोपाधिकमित्यर्थः॥ चंद्रमसीति॥ यद्यपि चंद्रकिरणानां
अनुद्धतस्पर्शतया रौतं नो नुच्यते॥ तथा पागमाद्यं मंडले रौतं प्रतीयत इति भावः॥ तेजस इति॥ यद्यपि यत्र धर्मो निष्ठतया ज्ञातं तत्र
पाणिः॥ यथा जपापुष्पं स्फटिक इति तेज एवोपाधिस्तथापि यो न्यधर्मो न्यगतत्वेन प्रतीयते॥ सगता विरिजे मतमाश्रित्य वलिमोवोपा
५

स

धिसक्तः। ब्रह्मादिविति॥ नीलिमवतीति शेषः। विचित्रस्वभाववाङ्मनोनां कचिदननिजवेपि कचिदननिजवत्स्यादित्याह पितृति॥
 स्पष्टिकेति॥ जपापुष्पसन्निधौ स्फटिकश्चेत्यानिजवदत्रापि नीलिमानिजवादित्यर्थः। दोषानां करणगतत्वाविशयगतत्वेन
 देनप्रकारद्वयमुक्तं। निषामकेति॥ नतेरसो नानुनूपत एव यदि वशार्द्धरावन्माधुर्यो ननु नवेपि तिकादिवैलक्षण्यमाधु
 र्ये तदा राक्षसमाधुर्ये वै चर्मा त्रिकवमेव रसस्य किं न स्यादित्यर्थः। कचिदिति॥ जलत्रयद्वितिकरससमानाधिकरण
 मयसाक्षात्प्राप्त्या दतिरेकरससमानाधिकरणस्यादित्यर्थः। अनुज्ञाश्रितेति॥ व्यतिरेकमात्रे दृष्टान्तः ननु सान्ना
 वेपितात्यर्थः। प्रोच्येति॥ संयुक्तास्मादिरसाप्रयपार्थिवोपाकीतप्रतानित्यर्थः। तद्विरहेनेति॥ अस्मादिव्यतिरेकेणेत्यर्थः।
 यज्ञाजौतीययद्व्यतिरेकेण पलन्यते तज्जातायस्पतद्वयं यद्योपाधिकं वैदायं दोषादित्याह। शुचि व्याप्तिरिति॥ स्नेहवदिति॥

चि

नक्ष

त४

तेलादिस्नेहवदित्यर्थः। एतच्च सिद्धौ ते मतमाश्रित्योक्तं घृतेऽपि दर्शनादि त्पनेनाग्रे स्नेहस्यापार्थिवत्वेनापेक्षया शब्दमुद्र
 तद्रूपोद्भूतस्य त्रैविध्यस्थिते जलदीयस्पर्शव्यापिस्थिते नानुचूयत इत्याह तैजसमिति॥ नृपाभ्यस्ततेति॥ एतच्च शीतोष्णजिह्व
 स्पर्शस्यान्नावाग्निस्पर्शवायुरिति मतमाश्रित्योक्तं। यदा तैजसचेन विशेषणीयं तदेति॥ यदि स्वाभाविकमोक्षमिति यदि स्व
 वस्तेजःसंबन्धेनेत्यर्थः। यथा क्वचुत इति चेत्तेजःसंबन्धे विनाऽप्यप्यमानमपि रश्मिना विक्। तथा जलस्योष्णमपीत्याह॥
 कनकादीति॥ स्पर्शपाकजन्यसमानाधिक्यं नृपाकजं चेत्प्राप्तिमित्याह। रूपस्येति॥ विपक्षे वा वका वावेन प्रविष्टं
 कमित्याह। रूपस्येति॥ तादृशत्वेऽपाकजं चेत्तदेव कनकं रूपार्पकं जं चेद्वचमपि तथा स्यादित्यर्थः। त्रिष्वङ्गि
 शीतस्पर्शानुपलभ्यते। न च दृष्ट्यानुसारित्वानुत्वा दद्यामेव स इति वाच्यं। जलसंयोगस्येव शीतो स्पर्श

स्पर्श २

नव

रक्षीय

२३

ली० व०

३७

त्यादकत्रेविरोधा जावान् । अन्पथावर्षकजलापेक्षया दृष्टस्पृशीततरत्वात् । नुपपत्तेरिति ज्ञातः तैलेपीति ॥ पाथिवेति
तैले स्वाजाविकेद्रवमिति न तल्लक्षणमित्यर्थः । तत्रेति ॥ जलद्रवचस्पतथाचादित्यर्थः । नुपाथिवैद्रवचमग्निसं
योगनस्पमिति न तत्रेति ॥ उक्तप्रयुक्तेरिति ॥ उपपन्नकमाहात्म्यादित्यर्थः । आप्यस्येति ॥ संयुक्तसमवाया
तत्रस्तेहोपलक्षितित्यर्थः । समवाये बाधके सत्येव तथा च भिन्नानि प्रेक्ष्य ह । इव स्येति ॥ ननु किं विद्वेदसा
धनदूषणेपि साधनात्तराद्देरः स्यादित्यत आह । द्वितीयेति ॥ यथा पृथिवीविशेषे सोरते न तन्मात्रे तत्रागंधोपि सा
दित्याह । नियतेति ॥ जेदप्रतिपादकेति ॥ जलच जातेरनावाश । करकासाधारणानुगतमेतेरनावाश । नच विल
यनदशायां तत्रापि तत्प्रतीतिः । विलीनस्पकरकातो रव्यां तत्र चान्नचशीतस्य शक्तिरजलवानुमानं ॥

५२

ग
जाग ३
३७

सिद्धि कइवानावेनततवप्रतिरोधात्। नापिस्नेहसमवाइकारणबावचेदकजलावयविनितसिद्धौ जलपरमोष्णौ
 सोपादेयश्चयुत्रिद्वयवसा द्वाद्याप्यजामवतनुमेपस्नेहवस्यकार्यकार्येष्टतयाकार्यता नवचेदकवात्। नापिस्नेहवमात्र
 द्वात्रिसंयोगसमवाइकारणतयातसिद्धिः। स्पर्शवमात्रसंयोगसमवाइकारणतयापिजात्यापत्तेरेतिजावः। शुक्लमेवेति॥
 नवस्फटिकेतिव्याप्तिः। अपाकजवेनविशेषणोपिपार्थिवावयविनिव्यनिवार इतिवाच्यं। अनास्वरचुक्लरूपतिन्नरूपस्यप्रा
 नाधिकरणइयवव्याप्यजायनाधारवेसतिरूपववस्यविवक्षितवात्। व्योमविहंसिकासिद्धीजलनीलिमृत्तजोष्ण
 णानिचवइतिइषयति। नचेति॥ अत्रसूर्यलोकेननीलंरूपंनानिचूयतइतिविशिष्यव्याप्तिः। प्रदीपप्रजयानीलोत्पल
 निलिमेष्टिनिजावात्। सामान्यतोव्यतिचारानचविशेषव्याप्तावप्यस्वच्छवमुपाधिः। साध्याव्यापकवादित्याह।
 नचेति॥ सोपीति॥ नचशर्करायाव्यनिवारः। अपाकजवेनपूर्ववदविशेषणादितिवाच्यं। मधुर्करसरसजिह्वरसस्तन्नाधिकरण

द्रव्यत्रयाप्यजात्यनाधारवेसरं सवच्चस्थविधश्चित्वाशेषोपावृणुष्विति बाधेन स्पृष्टी कषायेति। न चैवं रूपाद्यव्यंजकचेसतिरसव्यंज
 कचेसनाप्यत्र साधकं कषायद्रव्येण निचरेत्। न च स्वीयरूपव्यंकेचात्र हेतुना वः सत्कुरसा निव्यंजकोदकस्यापि स्वीयरूप
 व्यंजकत्वाद्देशात्तत्र साधने वैकल्यापत्तेः। परं रूपाव्यंजकत्वात्त्रापि समानं। न च कषायद्रव्यं जलस्थोत्पादकं मधुरस्वस्वसक
 लजलसाधारणं जावापत्तेः। कर्कटीजघ्णानंतरं जलपानेति कुरसस्याप्यनुजवात्तत्र त्रितिकुरसस्योपत्तेः। अत्राहुः॥ रसनाप्यत्र सा
 धकेर्षथिंवरसा निव्यंजकत्वं साधनमते निजलरसव्यंजककषायद्रव्येणैव निचरेत्। कषायद्रव्यान्पेवैवाहेतुविशेषः। तिक
 रसस्य कर्कटाएव केवले कर्कटीपलेपितिकृतोपलंतात्तदेकदेशेति कृतासिद्धेः। अवयवसजातीयस्यावयवनिर्गतेः। यद्वा
 कर्कटीजघ्णेन रसात्ताम्रवर्तिपित्तक्षोभः क्रियते तदीयतिलकचंतत्रोपकल्पतदतिवैधकादवगतं। अतएव जलपानं विनापि
 तत्र तिकृतोपलंतः। तत्र मधुराहरीतकीत्यनुजवात्तदीयैव मधुरसोऽनुकल्पते। न जलस्येतिपि नास्ति। स्वरूपयोग्य

वा

प्राति० ६

न ३६

नार

हरीतकी रसांतराणामपिरसेनसंयुक्तसमवायविशेषान्यहापेक्षे। सामग्रीसर्वेपि कार्याभावस्पव्याहतवादिष्याह। नचेति॥ एतच्च हरीतकी
वयवानोनानारसत्रयमप्युपेत्योक्तं। ननु हरीतकीमेव व्याप्य व्यक्तिनानारससमवायः व्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधात्। नचषट्साहरीतकी
तिव्यवहारानत्रवित्रएवरसः। गुणविरोधेननानारसैरवयविनिरसानामेजावात्र। चित्ररूपावयविनितुनीलरूपवेनाप्रत्यक्षतापत्तेर
नन्यगतिकतयातथास्वीकारात्। विजातीयरूपासहकृतस्यैवनीलादेनीलाधारंनकवेवाभावकाजावात्। रसनस्पृष्टव्याप्राप्ति
कवात्र। षट्सवयवहारस्यवतत्तद्वत्सफलजनकवेनेमेजावात्। ननुमधुरसमाजाभिबूरुणाद्व्यात्रोत्पादद्विल्लक्षणसोत्पत्ते
रसोतराणामभिच्युतत्वादनोक्तदोषइत्यस्येनाह। नचेति॥ इत्यातेरेतावन्मात्रावः। हरीतकी रसाकजइत्यत्रापिसिद्धात्। परमागुरु
सस्यैवपाकः। अत्रोक्तकारणगुणक्रमेणतदुत्पत्तौअवयवानानानारसैरुद्भासविरोधेनतदनारजादवयवीनीरसएवेत्युक्तं
मतस्तज्जलेनेमधुरसारंनस्तथावतदवयवगतवीजावीयरसायुगपेप्रपृथगीपेरन्नितिउक्तमित्यादिप्रेत्याह। पृथिवीति॥ नच
हरीतकीति॥ हरीतकी शब्दस्तदवयवावयवपरः। एतच्चसर्वेषारसानांयुगपेपिअलविशेषमनिप्रेत्याह। तथाचेतररसइति

त्र २ नृ

त ३

न ४

तल १

ली० व०

स०

३६

तेनमधुरस्य जलानि व्यंग्यमनुमेयमिति नावयः अस्यापि कषाय इव स्यात्पर्यः। शरदिति॥ ननु रसांतराप्रतीतिमात्रं तत्रानुसाधुर्यो
नुनवः। नच नीरसवे सौ हितार्थिनः सत्रप्रवृत्त्यनुपपत्तिः। अंतसो हितार्थिनो तदुपपत्तेः। नीरसपवनचक्षुषेः सर्पाणां प्रवृत्तेष्वनित्यं च
नुष्णाणां नीरसचक्षुषेः प्रवृत्तिरिति व्याप्तिः। तावतारसमात्रसिद्धावपि मधुरस्मात्सिद्धेः। तस्मात्पूर्वोक्तमानावशुं ज्ञेनेदमुक्तं नियमका
नावाधितिदूषयति। किं चेति॥ अनुचूयमानेति॥ अलसैरेव याजातिरनुचूयते तद्विरह इत्यर्थः। एकजातीयतां गुणव्यापकत्वात् जात्या
अन्यथेति॥ अत्रोत्तरजात्यनुनवव्याप्तौ न परतात्यनुनवइति नावः। पृथिव्या अपि मधुरतायाः आप्यवापत्तिरित्युक्ते इव यति। नच पृथिव्य
व्याप्तिः। एकजातीयतां गुणव्यापकत्वात् जात्या। अन्यथेति॥ अत्रोत्तरजात्यनुनवव्याप्तौ न परतात्यनुनवइति नावः। पृथिव्या अपि म
धुरतायाः आप्यवापत्तिरित्युक्ते इव यति। नच पृथिव्या व्याप्तिः। भौषटिकस्याप्यपकर्षः पकर्षोपलंननियमादित्यर्थः। प्रपुनः कृष्णकैः कृष्ण
जलमगमेमाधुर्यो कर्षादिति नावः। छहप्रतिबन्दिद्वययति। रुष्यतीति॥ यथा यथा दृतादौ षोडशधा स्नेहापकर्षोपलंननोपा

३६

विकसत्रस्त्रेह^{इयं} त्रयोपाधिकत्रादिति॥ उपाधन्यपाधुविधानस्यानन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः॥ श्रीखंडोदेनवर्षकजलस्येव
 कृष्टत्रौत्यमजिद्यन्यते। यद्वा श्रीखंडोत्तर^{वै} त्रिजलस्येव शोणान्न^{वै} हर्तृतस्य शोत्यातिशय उपलभ्यते। अद्युष्टश्रीखंडस्य शोविजातीयस्य रा
 नुववाह। पवनादेर्द्व्यांतरशोत्यानिव्यंजकत्वं दर्शनात्। इव्यांतरादृष्टिवाशोत्यात्पादस्य काणदर्शनादिति नाव^{वै}। रूपाभ्यंजाव्याप्य
 प्रवाहस्य शोध्यतायादिति अव्यभिचारइत्याह। मेदस्वीति॥ करकादावजावादिति दूषयति। आप्यइ^{वै} त्स्येति। तेन संबन्धेनार्थे इव
 चार्शनात्। प्रपुनत्रोपलंनान्नैषाकजवादित्यर्थः। न बहिर्भागादस्याग्निस्तेयोगे विलयनादत्र बाधः। अपाकजबोपि निमित्तं तरा
 तैतदत्यतिः कथं निराकरणीयेति वाच्यं। नैमित्तिक इव च स्पष्टं तेन संयोगजन्यचानियमात्। यज्जातीयभाभिसंयोगजन

नन्वेवंलोकशास्त्रयोः सुवर्णपदस्य निन्नार्थत्वे कथं सकृदुच्चरिता तत्तौर्थद्वयवीरित्यत आह वस्तुभेद
इति० मधुरौधनिरसावित्यत्रेवाच्यत्वा अर्थद्वयवीरित्यर्थः॥ तर्हि तेजोरूपाद्यप्रतीतिश्चकृत इत्यत्राह नृसस
गतिः उपरंभकपार्थिकसंस्पर्गादित्यर्थः॥ नवकनकरूपं वेत्यादिनापौ नरूक्तं नानि भवोभिधानादनेन प्रतिबं
धमिधानात्० अमोमं तेजसमित्यर्थः॥ यद्यपि भौममपि गुरुत्वं नात्यंताग्निसंयोगादुच्यते न स्रग्दशायामपि किंचिद्गुरु
त्वानुभवात्० तथाप्यमुपगमवासेयं सुवर्णाद्रवत्वमपि काठिन्यवदेव नष्टं पुनरत्यघटं इति तत्रिनाशकत्वं
कालपितस्याध्यस्तत्वादित्यसह नवति तदा कनकद्रवदशायां तेजोरूपेण अग्निरूपेणेत्यर्थः॥ तर्हि द्रवदशा
क्षयो यादृशं तद्रूपमासीत्तादृशं पुनश्च कथमुपलभ्यत इत्यत आह प्राकृतेति अत्रापि शिष्टेन ज्ञानं विवक्षि
तं॥ अग्निसंयोगाभावस्य रूपोत्तरा हेतुत्वात् अग्निसंयोगस्यैव तद्वेतुत्वात् तथावौषधाच्चित्रकादसादितदाह

स्य देहस्य तन्नाशे यथा पश्चात् प्राकृतं रूपं ज्ञायते तथा प्रिसंयोगस्य प्राकृतं रूपं ज्ञानप्रतिबन्धकस्य नाशतः
 प्राकृतं रूपं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ औषधाभावादिति पाठे दाहि प्रतिबन्धकौषाभावात् ॥ आसादितदाहस्य देहस्येत्यर्थः ॥
 अत्र वदेति ॥ अत्यन्ताप्रिसंयोगानुषङ्ग इवत्वमसिद्धं घृतादिद्रवत्ववत्तारतम्यदर्शनेन इवत्वोच्छेदात्तनुपपत्तिं
 भक्तपार्थिवेयव्यभिचारः ॥ न हितदातद इवमेवास्ते तेजसत्वसाधने जलपरमाणुभिर्व्यभिचारो साधारण्यं यत्
 न बहुत तेजसत्वे साधोसपक्षा नावान्नासाधारण्येत्वं ॥ अर्थान्तरत्वात् ॥ तेजसत्वमात्रे विप्रतिपत्तिः ॥ उच्यते ॥ भक्ताभागे
 विरुद्धत्वाच्च ॥ दुतपार्थिवत्वस्याप्येवं साध्यतापत्तेश्च ॥ व्यतिरेकव्यापेरविशेषात् ॥ अंशतः सिद्धसाधनाच्च ॥ इवत्व
 स्योभयसिद्धत्वात् ॥ अत्यन्तानुषङ्गपदार्थानिरुक्तेष्वसाध्या प्रसिद्धिश्च ॥ नवतेजो इवत्ववत्तत्पवत्वादि ॥ तित्त
 सिद्धिः ॥ घटादौ व्यभिचारात् प्रसिद्धतेजःपक्षत्वे बाधादप्यत्राप्रसिद्धे ॥ तेजस्त्व इवत्ववद्वृत्तिः इवत्वसाक्षाद्याप्यस्त

पवद्विजातित्वात् जलत्ववदित्यत्रवरसवद्वित्वमुपाधिः नवरसवत्त्वं इवत्वसमानाधिकरणात्तीताभावप्र
तियोगि अदुतवद्विद्वत्त्वव्याप्यधर्मत्वात् घटत्ववदित्तिदुततेजःसिद्धोसाध्याव्यापकत्वं तेजोमात्राद्वित्वस्यापाधित्वा
त् नवपक्षेतरत्वं प्रदीपत्वोदेरपि व्यावर्त्यात्वात् अतएवेदमपार्थिवं अत्यन्ताग्निसंयोगानुद्धिद्यमान इवत्वा
धिकरणात्वाज्जलपरमाणुवदितिनानुमानं असिद्धे उपपद्यते न कनागेव्यभिवाराच्च इवत्वावच्छेदका
ग्निसंयोगवत्त्वघटादावनैकांतिकं सुवर्णारंभकापरमाणुवो नपार्थिवः अत्यन्ताग्निसंयोगेपि भस्मानारंभ
कत्वादित्यपि घटादौ व्यभिवारि परमाणुत्वेन विशेषरोत्वसिद्धिः तैरपि कदाचित् भस्मारे भाभ्युपगमात् किं
वसुवरापार्थिवं अग्निसंयोगासम्भवाधिकरणाक इवत्वाधिकरणाद्विद्वत्त्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वात् च तवदि
तिप्रतिरोधोपि नवतेजोनेमित्ति क इवत्वसमानाधिकरणात्तेजसिदितराद्विजातिमत्वात् शीतशयश

सुवर्णतैजसं सुवर्णतैजो हतिसंयोगवत्वात् आलोकवदित्यपि नापि अतैजससुवर्णसंयोगवत्वेन प्रतिरोधात् ३

४४

सहकररूपवत्वात् पृथिवीवदिति तैजसिनेमि त्रिकद्वयत्वसिद्धिः पृथिवीत्वस्यापाधित्वात् न वदति पृथिवी
त्वेनेमि त्रिकद्वयत्वसमानाधिकरणात् तत्ताभावप्रतियोगि गंधवन्निर्गंधवृत्त्यन्यजातित्वात् जलत्व
वदिति पृथिवीभिन्नेनेमि त्रिकद्वयत्वसिद्धिः सकलगंधवद्वित्वेन प्रतिरोधात् सुवर्णतैजसं
सुवर्णमितैजोभिन्नवृत्तिः समस्ततैजो हतित्वात् द्रव्यत्ववदित्यत्र तैजोभिन्नद्रव्यवृत्तिवत्सु
प्राधिभयतु पार्थिवरूपमत्यंताग्निसंयोगादसुतिविरोधान्तरे परावतते सति तु नेति नियमः द्रव्यमा
नेषु पटादिषु दर्शने न जलसंबन्धे वा दर्शने न कार्यकारणताव्यवस्थितेऽतएव पार्थिवपीति म
रूपपरावृत्तिप्रतिबंधकतैजससुवर्णमित्युच्यते तत्ररूपापरावृत्तिर्वा विनाशः असिद्धेऽपि तादृशतै
जसंयोगेन पूर्वद्रव्यनाशरूपनाशस्यावश्यकत्वात् नापि सजातीयरूपावृत्तिः संतानाविच्छेदावा

४४

पार्थिववयविनिव्यभियारात्. पृथिव्यामपितयोर्बहुशउपलंभात्. पृथिवीचेधर्म्यवनेजोवैधर्म्य
स्याप्यप्रकाशकत्वादेर्भावात्. किंचपार्थिवत्वेसाध्येअग्निसंयोगाविनाशरूपाधिकरत्वात्तमेनेकाति
कमसिद्धत्वात्तन्नाग्निसंयोगनाशरूपाधिकरत्वात्तत्ति. पृथिवीत्वव्याप्यजातिभूत्यत्ववपार्थिवपर
माणोव्यभिवारि. तत्रपृथिवीत्वव्याप्यजात्यनंगीकारात्. अत्येताग्निसंयोगजन्यरूपाधाराव
तिजातिमत्त्वात्सिद्धिदाहेनरक्तेरतादर्शनात्. तादृशंरूपमभिभावकस्यत्वमानाभावात्. अत्र
व्यते. विहादाव्यासितंद्रवत्वाधिकरत्वात्तैजसे. असतिविरोधिद्रवद्रव्यसंबंधेयंताग्निसंयोगा
नुशिष्टानित्यद्रवत्वाधिकरत्वात्. यन्नैवंतन्नैवंथयाष्टतं. नवासिद्धिः. दृतेहिद्रवत्वाच्छेदक
त्वेसमानाधिकरत्वाद्रवत्वसामग्र्यसमवधानेनास्ति सुवरोत्पत्ति. एवंवसमानाधिकरत्वाद्रवत्वसामग्र्य

समवहिताग्निसंयोगजव्यस्रंसप्रतियोग्यवृत्तिद्वयव्याप्यजातिमत्तद्वत्त्वे हेतुशुद्धिर्भवेन्नद्वयवत्त्वं
 पार्थिवद्वयवत्त्वस्यात्यन्तग्निसंयोगेनोद्यत्वात्वावर्धकेनद्वयप्रतीतेर्नमत्वात् नयेवंप्रतीतिमगुरुत्वात्
 पकाठिन्योपलंभापत्तिः ४ जलमध्यस्थितमसीक्षोदादेरिवद्वयसंबन्धेनतस्यप्रसिधितस्यो
 गवत्वात् जलपरमारागवनानित्यंद्वयत्वं नयासाधारण्यं अगृह्यमाणाविशेषं शायंतस्यदोष
 यत्वात् तथा हि साध्याभाववक्ष्याद्वत्त्वस्येवसाध्यवत्त्वात्तत्त्वस्यापिसत्वात् सत्य
 तिपक्षोत्थापकतस्यदोषत्वं नयसाध्याभावसाधकस्यपृथिवीत्वपर्यवसायिनमुल्लेख
 त्वं अनुकूलतर्काभावेनाग्निसंयोगाद्वयलोषेदात्मकप्रतिकूलतर्केरायतस्यहीनवत्त्वं ४५

त्वात् तेजस्वसाधकस्यवानुकूलतर्कप्रतिकूलतर्कानावाभ्यां अधिकबलत्वात् यदापि संश
यकलेनासाधारणत्वं तदापि विशेषदर्शनसहकृतस्य तस्य तथात्वं प्रकृतेऽक्ततर्कस्य
द विशेषदर्शनस्य सत्त्वात् भावात् किं वपीति मगुरुत्वाभ्ययोदयं यद्यत्येताग्रिसंयोगिपार्थिव
त्वे सति विजातीयरूपप्रतिबंधकद्रवद्रव्यसंयुक्तं न स्यात् पूर्वरूपविजातीयरूपवत्स्याद
ग्रिसंबद्धपटवदिति स्थिते प्रयोगः ४ अन्यताग्रिसंयोगोपीति माश्रये विजातीयरूपप्रतिबंध
कद्रवद्रव्यसंयुक्तं प्रवादययंतमग्रिसंयोगे सति पूर्वरूपविजातीयरूपानाधारपार्थिवत्वात्
जलमध्यस्थितपीतपटवत् नया प्रयोजकत्वं विरोधिद्रवद्रव्यसंबंधं विनापार्थिवैत्येताग्रिसंयो
गस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वात् तदित्यस्माकंपेत्तकीराद्यंत सरालः ॥ ॥ नत्विति पृथि

४६

व्यसेनाभिन्नस्य शीघ्रारत्ने किं मानं मित्यर्थः अरूपेति बाह्येन्द्रिया प्रत्यक्षत्वस्य साध्यत्वात्तन्मन्यमभिजातः
आत्मभिन्नत्वेन विशेष्य इत्यन्ये ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्य शीघ्रारत्नात् नवसाधना वधिन्नसाध्यव्यापकं रूपव
त्त्वमुपाधिः सा शीघ्रप्रत्यक्षत्वतः स्यात्प्रयोजकत्वात् महत्त्वस्य तु द्रुतस्य शीघ्रत्वस्येयतं तत्रत्वात्
ननु द्रुतरूपवत्त्वे सति गौरवात् कस्मात्तुष्ठादेभ्यः शीघ्रप्रत्यक्षत्वात्तन्मन्यमभिजातः नवसाधना
प्रत्यक्षत्वे तद्गतसंख्यादिप्रत्यक्षत्वापत्तिः व्यक्तौ व्यभिचारात् पृथक्त्वमवस्थादिव्यक्तेः संख्या धर्म इति त्वया
यदात् तज्ज्ञातीये वस्तुकारादौ संख्यादिगुहात् नवप्रत्यक्षविषयत्ववत्तद्विहितं द्वियजन्यप्रत्यक्षविषयत्व
मपि नैकरूपावच्छेदः सति संज्ञवेवाधकाभावे यत्यागायोगात् तथापि नो द्रुतस्य शीघ्रत्वं तथा चेदमसि
तदभावात् नापि ज्ञेयं द्रियं के ग्राह्यविशेषगुणावत्वं कार्यमहत्त्वसमानाधिकरणा विशेषगुणावत्वं वा ॥
रसनगतपित्तद्रव्यस्योद्भूत रसस्य वायुपनीतसुरभिभागस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः किं द्रुतरूपवत्त्वं तथे

४६

तिवेत् न नयनगतपित्तद्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः। अथ वायुः यदि स्पर्शनप्रत्यक्षविषय इव स्यादुद्धृत
रूपः स्यात् न चेवं तस्मान्न तथा तादृशद्रव्यस्य रूपजनकत्वेनियमादिति वेत् न रूपवत्समवेतद्र
व्यत्वं स्यात् प्रयोजकत्वात् तादृशप्रत्यक्षविषयत्वं स्यात् रूपजननोत्तरभाचितया तत्रातं कत्वात् घटो यदि वक्षुरि
तरं द्रियग्राह्य इव स्यात् रूपमवाक्षुषं स्यात् न चेवं तस्मान्न तथाति घटस्याप्यस्पर्शनतापत्तेः। अत्राकुक्षवत्ति
पक्षिकादौ पूर्वदेशविभागेत्तरदेशसंयोगयोरप्रत्यक्षत्वे बलतीति धीस्तल्लिङ्गिकानस्यात् पूर्वोत्तरदेशयोः प्रभा
उल्लयोरनुद्धृतस्य श्लेष्मिणा प्रत्यक्षत्वात् न च पूर्वोत्तरदेशानुपलंभोपलंभाभ्यां तयोरनुमानं पूर्वोत्तरदेशयोरप्रत्य
क्षत्वेन लिङ्गसिद्धेः उद्धृतरूपवत्वं तत्र प्रयोजकं अथ शीतो वायुरित्यारोपो न स्पर्शनविशेषस्यायोग्यत्वात् न
व प्रमायो तथा सामान्यबाधकाभावात् न चानुमानोपनीतवायौ लघुपनीतस्य र्शस्य मनस्यारोपश्च तल्लिङ्गक
स्पर्शादिवत्तु काग्रहात् शीतस्पर्शस्यातल्लिङ्गकत्वात् न च शीतद्रव्योपनायकत्वेनानुमिते वा ते मनसा र्शी

तारोयः। तदा शीतस्य शोनाश्रयत्वेन प्रमिते तस्मिन् तदनारोपात् नानापि स्वप्रतिभ्रमवन्मानसोयं भ्रमः बहि
 रिन्द्रियवापारानुविधानादिति मेवं। यथा हि वायुवेद्यस्य राजलक्ष्मिगृहीतस्य शीतस्य शस्यवायावारोयः।
 दिङ्मादवदोषमाहात्म्यात् तया शीतस्य शवायलिंगत्वारोपादाय वेद्यत्वा अनुमाने नयेवं शीतोपवायवीय इति
 धीः स्यात् तदनेतरं शीतो वायुरिति मनसोरोपादिति संक्षेपश्च उद्भूतपार्थिवस्य शस्योद्भूतरूपसमानाधिक
 रण्यनियमादाह रूपाभावादिति। रूपासहचरस्य शस्यवायवीयत्वेऽसौ वायुरित्यादि प्रतीतेरुक्तस्य श
 श्रयोपि वायुः स्यात् अनुद्भूतरूपाश्रयस्य तेजः प्रकृतेरुद्भूतस्य शोनाधरत्वनियमादित्याहुः उक्तस्य
 शोति। तस्योरिति। उक्तस्य शोनाश्रययोरनुद्भूतरूपत्वादग्रह इत्यर्थः। तुल्यमिति। अनुक्ता शीतस्य शोना
 यदर्थव्यपिततएव न गृह्येत इत्यपि स्यादित्यर्थः। इव्याभिघातजन्यः। अनुद्भूतरूपोद्भूतस्य शोनादर्थव्यभि
 घातजन्य इत्यर्थः। जल इति। रसनं द्रियादावित्यर्थः। वेगत्यागेत्युपलक्षणां कदाचित् तनेपिन दोष इत्यपि

द्वि

इष्टव्यं० अन्येथेति० उक्तन्यायोपनय एथिवीत्वसीभवेपि इव्यांतर कल्याणायामित्यर्थः॥ धर्ममात्रं जलादीनां रूपं
यनुभवमात्रेण धर्मो० न इव्यांतर मित्यर्थः॥ इति० गुरुत्व प्रतिबंधकः॥ तत्संयोगात् तादृश एथिवीसंयोगादित्यर्थः॥
एतेन तादृश एथिवीसंयोगेनोपपद्यत इत्यर्थः॥ एथिवीत्वेवायोऽस्तियुगातिनियममुपपादयति॥ इति॥
गंधायाह कलेनेति॥ गंधायाह कलेनेत्यर्थः॥ एवमग्रेणीद्वित्येन हेतुविशेषः॥ अतएव० बहिरिद्वित्येन हेतु
र्थः॥ सवेति॥ स्पर्शवत्त्व बहिरिद्वित्येन हेतुविशेषः॥ विशेषगुरासमानाधिकरणा इव्यत्वं साक्षाद्व्याप्य जातिमत्त्वं
नियमेनानेकत्वं कल्याणप्रत्यक्षस्य शोभयत्वमपितस्यैव कल्याण इत्यर्थः॥ उद्भूतस्य शोभयत्वं साधयति॥ व्यजने
ति॥ व्यजनबालानां नंतर उपलभ्यमानस्य शोभिकरणा स्वयाहोद्भूतासाधारणा गुराभात्र व्यजकमित्यर्थः॥ सा
वयवेति॥ रूपादिवतुर्षु इत्यर्थः॥ नन्विरेयेनानेकातिके० तस्य ग्राह्यजातीयोद्भूतासाधारणा गुरावत्त्वाभावात्० नवा
द्भूतत्वेनाभिभूतत्वं विवक्षितं न वेदेवमित्यनेन विरोधात्॥ तद्वपस्यानभिभूतत्वात्० भवेद्यदिद्वित्येन हेतुवि

द्वि

ली. व.

४८

शेषरात्र-तथाप्युद्धतेति साधो विशेषरी चार्थे अनुद्धतेनापितादृशेन स्पर्शेन सिध्यतावाय वीयत्वसि
द्धेऽतादृशस्पर्शो वीयत्वस्य वरुणानुमानादेव सिद्धेऽमेव । उद्धतस्पर्शवायवीत्वसिद्धयर्थमस्याभिधानात्
उद्धतगुणावत्वस्योपाधित्वव्यावर्तनार्थत्वाच्च नवग्राह्य स्पर्शेन सिद्धसाधनं । स्पर्शसाक्षात्कारिणा
धारणाकारणत्वाच्च योद्धतासाधारणागुणावत्वस्य साध्यत्वात् ग्राह्यजातीयासाधारणागुणाद्वा
नपेक्षस्य व्यञ्जकत्वे ग्रीष्माधारणादिरूपस्य व्यञ्जकतापत्तिरुद्धतानिलस्पर्शानपेक्षस्य वत्वमिन्द्रियस्या
गमसि स्वेदशैत्याभिव्यञ्जकत्वप्रसंगरत्याह नवेदेवमिति स्पर्शेति मनोव्यावृत्त्यर्थमसाधारणात्वव्या
ञ्जकविशेषणं अपाधिकत्वसिद्धिः प्रकृतस्पर्शाभ्रयस्येति शेषः । अत्रेव हेत्वन्तरमाह दपेति नन्वेवं
नीरूपत्वाद्विषकावयवजलतेजसोरपि वायुत्वापत्तिरित्याह एवमिति नीरूपत्वं तस्यासिद्ध

४८

ना

मित्याहुतस्येति नवेति रूपस्येति शेषः। मंदइति अभिजावकवलवत्तेजो रूपस्याभावादित्यर्थः स्पर्शोद्भवे
ति। नन्वेवंगंधोद्भवो व्याप्यभ्यर्शोद्भवो व्यापकइति सिद्धावप्रकृतत्वं भवेत् समव्याप्तमित्यभिप्रेत्यास्याभिधा
नाङ्गधोद्भवव्यापकत्वस्यापिसिद्धेः। स्पर्शोद्भवो व्याप्तोयेनासौ स्पर्शोद्भवव्याप्तः। आहिताग्नित्रिंशत्तस्यप
रनिर्यातइत्यन्ये स्पर्शोद्भवव्यापकत्वादिति पाठे सुगममेव पार्थिवत्वेन स्पर्शविशेषणान्नजलादिस्यर्शेना
नैकांततथापि वज्रस्यर्शेनैकांतस्तथापि गंधोद्भवेष्पुडूतत्वादिति नवायं वायुत्वं यद्यकठिनोद्भूतस्पर्शे
थिवीरुत्तिजातिः स्यादुद्भूतगंधसमानाधिकरणस्यामतवदित्यापादर्थत्वात्। अगंधत्वं वायोरसिद्धं व्यञ्जकाभा
वात्सतोपि गंधस्याप्रतीतेरित्याह अनभिरुक्त्वादिति ननु वायोऽत्रियमेन निर्योगित्वात्पादावुक्तमनस्वभावइत्यांतरं क
व्यतेत्यत आह नवेति संधटपदादयं जन्ययदपूरणीयं॥ अत्र स्पर्शत्वरूपानाधाररुत्तिरुत्तिरूपवदिदियावेद्यगुणार
त्तिजातित्वा दुधित्ववदित्यनुमानं वायोऽस्पर्शोद्भवतुष्कमिन्नमाहुः। ननु घ्राणादीनि नष्टि वीत्वाद्याभ्रयाइति नन

वैवद्व्याणीतिसाधयति न चिति बहिरिन्द्रियत्वं विशेषगुणवदिन्द्रियत्वं इन्द्रियत्वं च सत्यजनकज्ञानकारणमनः
 योगाश्रयत्वं इतरेभ्यो भूतोभ्यः कालादिभेदस्योभयसिद्धत्वात् अनात्मैति आत्मगुणाग्रहकत्वादित्यर्थः यथा
 तस्य मनसि गतत्वात् इन्द्रियत्वविश्वक्षायाश्चासाधारण्यपत्तेः न वा प्रयोजकत्वं आत्मगुणाग्रहकत्वे मनस्त्व
 स्यैव तत्रत्वात् तथा त्वेतन्नाग्रहापत्तेः यद्वा बहिरिन्द्रियत्वादित्यर्थः महत्त्वं तु द्रुतं वा चादिविशिष्टपरमाणुमि
 रन्यथा सिद्धिवारणार्थं अन्यथेति ३ पाद्यमावेपि व्यास्यमावेगं घोड्रवव्याप्य धर्मावित्यस्य शो मिद्रवोपिनस्या
 त्वादिति वायुत्वाभिमतपार्थिवरवस्य शो भासत इत्यपि स्यादित्यर्थः अगंधस्यैवेत्येव कारेणारसादिव्यंजकमनो
 निरासभा व्यंजकत्वादिति व्यंजकद्रव्यत्वादित्यर्थः ४ अन्यथा संनिकर्षे व्यभिचारात् तत्पार्थिवत्वं दृ
 ष्टं तश्चात्र वायुपानीतसुरभिभागः न तु कुंकुमगंधाभिर्व्यंजकं दृष्टं ५ तस्य स्वीयरूपादिव्यंजकत्वेन साधन

ती

वैकल्यात्-आश्रयनाशमिति-आश्रयोर्गन्धस्यावयवीतन्नाशोपरंपरमारोहोस्वतंत्रेगंधोत्यतिरित्यर्थः।
स्वाश्रयनाशमिति क्वचित्पाठः। यद्यप्येतन्नपरमाणुगंधमधिकृत्य परमाणोर्नित्यत्वादवयविनाशस्याश्रयस्याना-
शक्यगंधोत्यतिशतथापि स्वपरमाणोश्चरूपमाश्रयोपस्यसौपरमाणवाश्रयोवयवीतन्नाशं विनाशवयविना-
शसत्येव परमाणोस्वतंत्रेगंधोत्यतिशतथापि स्थिरजलसंयोगस्यापि नोक्तनाशकत्वं दृष्टं तथापि
तज्जोवन्विनाश्याविलक्षणाभेदार्थवत्तलमुपपादयति नियमः। क्रोशादिव्यापिन इति जाठवानलव्यवहृदार्थरूप-
ग्रहणायोदकरसंग्रहार्थः स्पर्शग्रहणमूषसंग्रहार्थः द्वारास्येवेति-यथा गंधानुपलब्धिलक्षणाव्यापकाना-
वशापाणो द्वाराभावसाधकतया स्पर्शशब्दभावः प्रकृतेपीत्यर्थः। तवेति-व्यापकानुपलब्धेर्विशेषपरत्वं
प्रसंगादित्यर्थः। तथा च गंधोपलब्धिलक्षणाव्यापकनिवृत्त्या गंधोपलब्धेर्न कद्वा रास्येव व्यावृत्तिर्न तु द्वाराभा-

त्रस्येति विशेषपरत्वं तथात्रापिशकीवक्तुमिति नाव० अनौतिकत्वात् अस्तत्वादित्यर्थः अन्यथादृष्टं तस्य
 साध्यवैकल्यापत्तिः तस्या तद्वन्न्यात्वात् इन्द्रियाणीति० सर्वमसाधारणं भूतमेदं साधितो युना भूतमात्रावे
 देदइत्यपौनरुक्त्यं ॥ यद्यदाविभुविशेषगुणाग्रहणं कृतं तदा इवानारंभकमिति व्याप्तेः दशाया इवानारंभकत्वं
 नियमादित्यर्थः ॥ नवेव इवाणीपवेव बहिरिन्द्रियाणीति विभागनं गाययार्थिवादिभिन्नमिन्द्रियं साधयितुमाह अ
 पिवेति स्वाधिष्ठानवृत्तिस्वाधिष्ठानसंबन्धग्राहकं बहिरिति स्वाधिष्ठानसंबन्धग्राहकमित्यर्थः ॥ वेद्येति०
 अभिज्ञान इत्यर्थः ॥ विषयेति० प्रतियोगिस्वरूपकारित्वे मित्यर्थः ॥ कथमिति० घटसि वग्राहकं इत्ययोः
 ज्ञेयननुगमनसाधिष्ठानसंबन्ध इत्यर्थः ॥ बहिरिन्द्रियेति० भूतमेदं ग्राहकानुमानं भूतत्वग्राहकमानवाधित
 मित्यर्थः ॥ तदुपपादयति यद्यदिति इयं सदिति शेषः ॥ तेनालोक रूपादौ नव्याभिव्यचारः ॥ त्वत्प्रहणं मनोव्याप्य

त्यर्थः द्वितीयं तत्त्वस्यार्थः तथा च द्वाणादीनां गंधवत्त्वादिसिद्धौ भूतात्मकत्वस्य सिद्धेरित्यर्थः अननुद्वयत्वमसि
द्धं न वेदियत्वेन तत् सिद्धिः तस्या सिद्धेः मनसो दृष्टा तस्यापीदृशत्वासिद्धेः क्रियायाः करणजन्यत्वमात्रव्याप्तिः ४०
तस्य वादव्यपिसत्वात् अत्राहुः ३। गंधो यत्नस्त्रिंशत् रसाद्युपलब्धे जनकसंयोगिकरणसाध्या तदन्यकार्यत्वादित्ये
वैत करणसिद्धौ तत्पार्थिवं रसाद्यव्यं जनकत्वे सति गंधव्यं जनकद्रव्यत्वात् तस्य काष्ठविक्रमासाधिकरणविततद्र
व्यवदिति द्रव्यत्वश्चाह कमुपजीव्येव बहिरिद्रियस्य हेतुत्वं ततश्च एथिवीत्वादिसिद्धिरिति भवति बहिरिद्रियत्वसाध
नेन ॥ जनेनेति ॥ नवसरावेगगंधव्यं जनकेनेत्यर्थः रसापीति ॥ शक्तुं प्रभृतौ तथा दर्शनादित्यर्थः ३। नवगंधव्यं ज
नकरसाद्यव्यं जनकजलव्यत्वात् विचारः ३। द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यभिन्नरूपेण गंधासाधारणव्यं जनकत्वद्वारा पार्थिवत्वसाध
कत्वात् एथिव्या द्रव्यत्वव्याप्यव्यापेन घृतत्वादिना गंधत्वव्यं जनकत्वात् जलस्य तु जलत्वेनैव नत्वात् न भवति तदर्थः

वटी०

५९

रूप

वस्येत्यादिदूषयति नापीति० तेजोवदिति० यद्यपि वक्षुषस्तेजसा सिद्धे सुवर्णस्वया क्षुषतयोद्भूतरूपान्द्रष्टु
तता तथापि जाठरानल एव दृष्टं तथैव कृतोद्यातां यदियाधिर्वमहस्याव उद्भूतं यद्यन्यतमस्यादित्यत्र वि
पक्षे वाचकाभावादिति अत्र योजकत्वं अन्यथा महत्त्वमात्रे तत्र प्रयोजकसाधनमप्रयोजकमित्याका
शमहत्वेन स्यात् विशेषस्येति० पार्थिवस्य शोयोक्तं ल्ययोगक्षेमत्वात् इत्यस्येत्यर्थः॥ विवित्रमिति॥
क्रोशादिव्यापकं रूतरूपस्य शोमित्यर्थः॥ तेजसत्वसिद्धावबिंबनं तेजोदृष्टं तस्यादितिसाधयति० तेजस
मिति० गुरोषिद्धिः परकीयगंधाद्यंजकत्वेति परकीयरूपयंजकत्वादित्यर्थः॥ एवमिति गंधादिषुरसस्येव यंजक
त्वादित्यर्थः॥ इदियत्वेनानुद्भूतत्वासाधनमप्रयोजकमिति भावः॥ त्वग्निद्वियस्य वायवीयत्वे प्रागेव साधिते मतः
भोत्रं न स्वगुणग्राहकमिति दूषयति क्षित्यादेरभ्योत्रत्वमुभयसिद्धमतः॥ भोत्रं न स्वगुणग्राहकमित्य

५९

स

वकिमभिमती॥ किं श्रोत्रमन्यदाकाशादन्यदिन्द्रियं० शब्दस्वाकाशगुणाः उच्यमेव वा शब्दश्चित्यादे
 रन्यदविभुद्रव्यं वा श्रोत्रं शब्दस्वाकाशगुणकं आद्ये अतसंयोगेति॥ विभुद्रव्ययोः संयोगाभावे संयुक्त
 समवाभावात् शब्दसंगः॥ द्वितीये शब्दद्रव्यत्वेति॥ बहिरिन्द्रियव्यपेक्षापकत्वादिति गुणात्वसिद्धि
 रित्यर्थः॥ तृतीये श्रोत्रस्येति० बहिरिन्द्रियस्य तस्य ग्राह्यसंजातीयासाधारणगुणावत्वेन शब्दवत्वात्॥ शि
 त्यादौ च शब्दनिर्वाणेषां शब्दाश्रयस्य लाघवादेक्यसिद्धेर्द्विग्राहकमानबाधश्च इत्यर्थः॥ अथ पिबघ
 त्रतियोगिग्राहकं तत्तदभावग्राहकं मित्युपमानेन मिवारि० यदिन्द्रियं यद्ग्राहकं तत्तत्प्रतियोगिकाभावग्राहक
 मित्यपि मूर्तवत्त्वाभावेन मिवारि० मूर्तवत्त्वस्य योग्यायोग्यमूर्तघटितत्वेन तदभावस्यातीन्द्रियत्वात्॥ तथापि यदिन्द्रियं ग्राह
 कतत्तदैन्द्रियकाभावग्राहकमिति नियमादलोकस्य वा

शुषवेतदनावस्यापि वा शुषत्वमित्याह निषेधेति एतद्वस्वसिद्धीतावर्धभेनाधिकारस्यानावलमन्युपेत्योर्त्तननुवा
 शुषत्वेवतस्या लोकसदकारित्वप्रसंगइत्यत आह व्याघातश्चेति आ लोकसत्वे तस्मैसर्गभावरूपेतमो याद्यमेव न स्या
 दितिकिं ग्रहे सहकारी स्यादित्यर्थः इन्द्रियाणां भौतिकत्वे मनोपि तथा स्यादित्यत आह मनः प्रतिबदीति यद्यपि वस्तुषु
 स्तेजसत्वे प्रागेव साधितं तथापि गोलकसंबद्धमेव तेजश्चतुरस्तु न स्वाश्रयवर्हितीति शंका माहात्म्यापीति वि
 शिष्टादृष्टोपगृहीतमिति प्रसंगीधव्यावृत्तयोऽनुविष्टानादन्यदेशगामिवासावसास्येनोहकरीशकुलीवदिति
 यथा कर्मशकुलीवहिर्त्वाकारो न श्रोत्रमित्यर्थः ननु वा प्राप्तत्वा विशेषात् कुप्यवहितमपि वदुर्गृही
 यादित्यत आह न वेति गोलकाद्वहिर्निर्गच्छिषुः कियद्ब्रमेव गच्छति नातिरूरं स्फटिकादिनानुप्रतिबद्धात्
 किंतु बुद्ध्यादिनेति त्वदुपगमवन्मयापि देशस्वत्वाव विशेषस्य योग्यतानियामकोपगमादित्यर्थः ननु विषय

संबद्धत्वावत्त्वाच्चतुषोऽनपवनेनरूपमपनयइत्याह। तेजोत्पेदइतिकरात्यामिति॥ यद्यपिकर्तृवाराणीयमपिकांडादिवायुनानुप्र
तिबध्यतेइत्यनेकांतिकेतयापि वेगमाधस्यावशकतयायावदूरंनिर्वीतेयातिकोडादिनतावरूंवायावितिग्रस्तिवस्तुस्त्वानुवात
तयोत्तयत्रतुल्यागामेव। तथाचकरप्रतिबद्धगतिकेवीतेमेदेगोचरोतिनियमइतितावः॥ रसनादिकमिति॥ अधिष्ठानमेव
लाहिलिन्नमितिशेषः॥ पवनरूपेणप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयइतिशेषः॥ दिगंतरस्तेनेति॥ संनिधानवद्यवधानेपियेतवकेशाग्र
हायतेः॥ दूरसाक्षात्कारमरुचविशेषकारणमितितावः॥ अनुयत्रकविकुश्यादिसर्वप्रतिबंधकमपितुग्रासग्राहकमध्यवर्तिन
वेवंकुशादोमध्यवर्तिनिपर्वताघग्रहप्रसंगाः॥ ग्राहाधिकपरिमाणस्यतन्मध्यवर्तिनःकुशादेःप्रतिबंधकत्वादित्यतिप्रत्याह॥
ज्ञातत्वेदेनेति॥ ग्राहतेतिवक्तुःप्राणकारिप्रकाशकचैसत्याहताप्रकाशकत्वाद्वाप्रदीपवत्नवगोलकपक्षोकराणांभावः॥
अतिरिक्तपक्षीकर्मणोवाश्रयासिद्धिः। नरमाद्यव्यंजकहूपसाक्षात्कारणत्वेनोत्तयसिद्धचेनपक्षुचोत्तानवाहृतन्वेय
रीडिययैरातिबंधकमध्यस्थितइत्यन्वातस्मिंसिद्धिः॥ अधिष्ठानासंबद्धार्थग्राहकत्वेतदाश्रयणानेकांतिकशरीरस्यहिस्त्वावम
प्रबोधिष्ठानमेवमेवंश्वमेववस्तुस्तेजसचसिद्धौबहिर्हृत्तितायमेवविवादात्तेजसचेनहेतुविशेषणान्नेकांतिकानवतेज

सशनीनेणानैकांतीं श्रुत्यावयवितिनन्तैजसच्चस्यविवक्षितचान्त्रात्रयचालेवैदेणसंयुक्तेवचुस्तकालेशारवयापीतितुल्यका
 लग्रहणोपपत्तिः। नवायावच्छेदेनैववचुःसंयोगोग्राहकः। अन्यथागूलावच्छेदेनगालकस्यनित्यसंबंधान्नदग्रहापत्तेरितिवाच्यं।
 तिर्यगेत्यावेनशाखावेदमसामेग्रावच्छेदेनवचुःसंयोगाविरोधादितिसमाधानेसत्यवग्रत्रनतथाचैतत्राह॥ अतएवेति॥ अ
 त्रिशयित्वेगच्छादेवेत्यर्थः। ननुकर्मणाकथमेकत्रविरुद्धमन्यत्रक्षिप्रत्वं। पूर्वदेशविज्ञागोन्नतदेशसंयोगयोःकर्मणाजनयितव्य
 योरविशेषात्॥ अत्राहुः॥ यत्ररूपोवच्छेदेनोन्नतसंयोगः। तत्रक्षिप्रत्वं। यत्रत्वत्पावच्छेदेनसःतत्रविनचैनेवैवंउन्मील्यनि
 मीलितनयनस्यापिसाक्षाकाशापत्तिः॥ गालकसंनिष्कृष्टेद्वियस्यविषयसंयोगसुतिज्ञानेनकच्चोपगमाशानधिद्वियाणाम
 प्रत्यक्षगुणान्तरपरमाणुत्वमस्तीत्यवयवकल्पनायामात्मात्वादित्यतःग्राह॥ स्पृशेद्विद्विद्यच्छादितिनानावयवावच्छेदेनैकदा
 स्पृशेत्तुसवारत्ववःसावयवत्वेसिद्धेतदृष्टानेनवचुःतादीनामपिसावयवत्वमनुमेयमित्यर्थः। विद्वद्योतरमितिष्टथिव्याद्येक
 कसमवायिकप्रणकेनसवतीत्यर्थः॥ स्विन्नूपासिद्धिनिरूप्यति॥ तथाहिति॥ दे॥ इवचस्पति॥ स्विदादितन्त्राणस्पदेननद्वच
 मनुमायतेनहलप्रकृतिकत्वमनुमेयमित्यर्थः॥ उल्लतायाइति॥ पाकेनोक्तस्पृशमनुमायतेनतत्प्रकृतिकत्वानुमातति

तर्थावायुप्रकृतिकत्वेसाधकंधतिकेपादिप्रत्यक्षसिद्धिर्वाच्येन॥ एतेन नानाद्रव्यप्रकृतिकत्वेसाधनेनेत्यर्थः॥ नवपार्थिवेति॥
 पृथिवीत्वेन जलोपादेवोपादानं च न जलस्येति धर्मत्वात् वायुचवश्चत्यर्थः॥ दृष्टं तस्येति॥ जलो नु गारे रंतक जलो दिष्टे वै तस्य
 सिद्धे न च तत्रापि संस्कारं रंतकत्वं तथा सत्येके कले रंतकत्वं च स्पष्टा पप्रसिद्धे रंतकवतुष्टयजन्यं च स्पष्टा साध्या प्रसिद्धिप्रसङ्ग
 ॥ अत्राहुः॥ यदि शरीरं रंतकः पार्थिवो भागः न जलारस्य रंतक इति सामान्यतः साध्यं तदा दृष्टं तासिद्धिः॥ केवलं पृथिव्यारंत
 कस्यापि जलवात्रिसंस्कारं रंतकत्वात् अथ जलारस्य द्रव्यानां रंतकत्वं तदा शरीरानां रंतकत्वं सुपाधिः॥ अत्र शरीरं रंतकवतु
 ष्टयोपादेयं च निति संशयः॥ तत्र तसंस्काराणां तस्य सिद्धिः तयो रिति विज्ञानी यपरमाण्वोद्गुणो रंतकत्वे का प्रमाणता
 स्यैकस्य सततारं तापत्वेः॥ अनारंतकत्वाद्वाणुकमगुणं स्पष्टित्यर्थः॥ तदसिद्धेरिति सतता नारं तास्यापेक्षणीयसमवोपिको
 रणात्वादादप्युपपन्नैरन्यथाऽनेकस्याप्याने रंतकत्वे तुल्यत्वादकस्यानारंतकत्वात् सिद्धेरित्यर्थः॥ तेनोत्पन्नद्रव्याणुकेयावत्सूक्ष्म
 परापरगंधाद्युत्पत्तिः स्यादित्यपि निरस्ते॥ अनेके रण्यारंते तुल्यत्वात् पूर्वात्प्रागंधादिकमुत्पन्नं रंतकवतुष्टयत्तिप्रतिबंधकं तस्यैपि
 तुल्यमेव नवानेकगंधवदास्सुत्रं कार्यस्य गंधवत्त्वं प्रयोजकं॥ अनेकं च स्पष्टव्यं चार्त्तः॥ ननु विज्ञानी यानां मारं रंतकत्वं तच्चाप्यस्य

रूपतनोरसचादिप्रसंगः॥ रूपवदाधारवत्त्वे नरूपादिमत्वेनारूपाधारस्य चेन्न नारूपवदाधारपन्नौ जलवादिना संकरः स्यादित्यनारं सवद्व
 मित्याह॥ शीतोत्पत्तिरिति॥ नारूपवदाधारपन्नौ रूपवदाधनारवत्त्वमुपाधिः॥ नापि जाति संकरः॥ नीलपीताधारस्य चित्ररूपवदे
 केकारस्य विजातीयस्यैव कार्यस्य नानाजातीये रारं ला दित्याह॥ एकैकश इति॥ तत्रावयविनो नारूपवदे वारुषवानुपपन्नौ नीला
 दिविजातीयचित्ररूपवत्त्वे विजातीयानारूपाणां जनकत्वेन स्यात्॥ अत्र ते वैकारस्य विजातीयदेव्यनार्थे हो सिद्धमतो गुणवि
 मोधादिजातीयानारं स इत्याह॥ नीलेति॥ न च ध्वं रं नीलेपि पृथिवीत्वे जलोपादेय इति॥ पृथिवीनिष्ठात्वं तातावाप्राप्त्योगित्वा
 रूद्रस्यत्वे वदित्यनुमानस्यादित्यत्र आह॥ नूतनेति॥ अष्टपृथिवी च त्वसा ज्ञोयाधिरित्यर्थः॥ प्रत्युतानारं लकचैसानुमस्ति॥
 तथा हि पृथिवी सप्तवेतदयं न निर्गंधसमवेतं च वत्त्वात् पृथिवी मात्रारूपं वा एव कवत् न च दृष्टं तासिद्धिः॥ विजातीयै रारं लेपिसं
 जातिपै रारं लास्युपगमात् न वेदमप्रयोजकमित्याह॥ तत इति॥ एकैकारूप्यार्त्तं तिलोलाधारवत्त्वे लोपे विकल्प्य रूषयति॥ किं
 चेति॥ न वजातिविशेषवत्त्वे लोपे तदननुत्तनात् न च विजातीयै रारं लेपितं तत्र कल्प्यं तत्र बाधकस्योक्तं चोक्तं तत्रेति॥
 तत्र नीलादिविलक्षणकवुररूपस्यानुत्तवादन न्यगत्या कवुरं च रूपजातिः कल्प्यत इत्यर्थः॥ तत्र मानुषादिशरीरे गंधस्य ना

नापि तादृशजातिमत्वेन योनिजशरीरं त्रिद्वयलसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं पृथिव्यामनुमेयं गीष्वासहचरं रूपं त्वस्योपाधित्वात् कपालं अयोनिजशरीरं च । २५
जाप्यजातिमत्त्वं स्पर्शवत्त्वादिष्वनित्यं धर्तुमुपाधिः । ५

श
इमं नष्टमात्र-वेदादीनां च नाशात् पृथिवीसमवायिकारणकं स्थितं शरीरं च न जातिः किंतु साक्षात्प्रयत्नजन्यक्रियावदं त्याज्यमिति
तन्निजातिमत्त्वं पार्थिवक्रियादिशरीरस्यो योनिजत्वं च स हि सदेपि मानुषस्यायोनिजशरीरं साधयति ॥ पृथिवीति ॥ ननु सदे
पृथिवीपक्षे वाधो न्यत्राप्रसिद्धिः ॥ नवपृथिवी च मयोनिजशरीरं साधयति ॥ रत्नकवन्तीति साध्या ॥ अयसिद्धेः ॥ शरीरं रत्नक
वादि न च योनिजशरीरमात्रं रत्नकं रवयवे रत्नकारि ॥ नव रूपसमानाधिकरणदेव च साक्षाद्वाप्यजातिन्यारे पृथिवी च स्यादिति
जशरीरं च मनुमेयं पृथिवीति न च त्रिचस्योपाधिचारे पृथिवी जलं च त्रिजातिसिद्धौ अर्थांतरत्वाच्च ॥ अत्राहुः ॥ अहं मदीययो
निजा न्यपार्थिवशरीरवान् संसाविद्वन्नेत्रवत् विषय-हो वाधके वरति ॥ यथाश्रुतमाह पतितदिति ॥ जले साध्यमहं पृथिवी
॥ जलमिति ननु प्रसिद्धं जलपक्षे वाधो न्यत्राप्रसिद्धिः ॥ नवकं जलं च शरीरं च त्रिचोत्रपृथिवी च वदितेति वा
यो गंधवद्वदित्वस्योपाधिचारे जलपरमाणवः शरीरं रत्नका ॥ आरत्नकपरमाणुच ॥ दिति निमित्तकारणं च सिद्धा ॥ अर्थांतरं नवश
रीरसमवायिकारणत्वं साध्यं आरत्नकत्वं च ननु सुषगमात्रं परंपरासमवायिकारणं च स्पष्टं च त्वत्वाच्च ॥ निर्गन्धत्वेन प्रतिरक्ष्य
वा अत्राहुः ॥ जलत्वेन शरीरानां रत्नकं जलमात्रं त्रिद्वयलसाक्षाद्वाप्यजातिवत्त्वं मनस्त्वदित्येव तात्पर्यं ॥ अन्यथा तत्र भयदृष्ट

नव

वा

वाच्यं

इत्यलसाक्षाद्वाप्यजातिः

ति२

महाजनपरिष्टे गृहीतागमस्यापि बाधकं विनाशुतार्थपरित्याग इत्यर्थः॥ मूले नृजगादीनां शरीरत्वमुक्तमास्ति एति॥ तथापीति॥ शरीरचयं
ककरचनणादिभिर्न हादित्यर्थः॥ अत्र चान्नादि शरीरचयं जकनूयोधर्मवन्नादित्यर्थः॥ ननु देहसादृश्याद्गोणस्तत्र देहव्यवहार-
स्यादित्यत आह॥ न सादृश्यं तिविषयनूपष्टयिष्याः पृथिवी च मास्ति एति॥ न चिदिति॥ विलक्षणं च॥ यद्यतो विलक्षणधीवेद्यतत्तता
लिने यथा पृथिवी तो जलो॥ पृथिव्यादिनवकविलक्षणधीवेद्यं च दादाति मदादेः पृथिव्यादिनवकतेदसिद्धिरिति तावत्॥ एतेन
पृथिव्यादिनवकतेदसाध्यो जलस्यादृष्टात च॥ परस्परं द्वेति द्वयं च साक्षाद्वाप्यजात्यतावेव साध्यो सरित्यागायो शरीरतः सिद्धसाध्य-
न॥ पृथिवी ते देवसाध्यो स विदो वै शतः सिद्धसाधनमित्यपास्तं॥ विलक्षणधीवेद्यं च पृथिवी चानाक्रान्तं च प्रामितिगोचरं चेत-
त्सिद्धिः॥ तादृशाधीगोचरं च सात्रेवा नैकाति कमित्याह॥ नृजगादीति॥ अहं इति॥ यद्यपि स्निहसमवायिकारणं च परमाणो-
नास्ति न च तत्रापि स्वचूययोग्यता स्ववास्वत्वेति स्निहस्यं च यतिवंधकचोरे न तत्र स्निहोत्पत्तिरिति वाच्यं॥ नित्यस्य स्निह्ययोग्य-
स्य सहकारिणाप्यतावत्पतावा ननयापि जलावयविनितसिद्धौ जलपरमाण्वपि स्वापादयं हन्ति द्वयं च साक्षाद्वाप्यजात्यनुमा-
नमिति तावत्॥ वज्रपाति॥ वज्रकवकं शीतमपूर्वमयूखानां प्रत्येकं पृथिव्यतेजस्येत्यर्थः॥ अत्र लोहलेख्यं च मुपाधिः॥ नृलोकाव-

काप

गा२

त्रिपक्षं च वा. आद्येणार्थविवर्तमानो साध्या व्यापकं च. अन्त्ये ते त्रेवानेकांतः॥ एवं स्त्री सा विकडवचमुल्लूचं वनोपाधिः साधनव्यापकं
 चारुनापितदलावोमस्युतिपक्षं हेतुः स्वरूपा सिद्धिर्वा दिति स्पष्टत्वादुपेक्षान्यदाह॥ **द्वयं** ति॥ तत्रैव न्यादशब्द इत्यर्थः॥ **द्वितीयस्य**
 शीनधिकरणत्वं च इत्यर्थः॥ **चतुर्थे** च प्रश्नात् तस्य शीनधिकरणत्वं इत्यर्थः॥ शक्तिरुदाहरणं विद्यावयवसंयोगसहकृतसमवायिका
 नान्यत्र न्यस्वत्वावसेदो वदत्यर्थः॥ तथा वलोलुहलरच्यं च शिथिलवयवसंयोगजन्यत्वं प्रयोजकं॥ नष्टयित्री चोमतिनतदधावमात्रादपार्थि
 वत्वं न च वज्रं न पार्थिवं लोलुहलरच्यं च शिथिलवयवसंयोगजन्यत्वं न च शिथिलवयवसंयोगजन्यत्वं न च शिथिलवयवसंयोगजन्यत्वं न च शिथिलवयवसंयोगजन्यत्वं
 तीव्रस्तेदकं चोदिति तावत् **सहोदरविधिः**॥ प्रत्यक्षप्रकारः सहोदरश्च कार्यधिकरणत्वे सति कार्यद्रव्यान् अधिकरणकालं च॥ तत्र क
 लकपालान्येति प्रागसावप्रतियोग्यं घटः कार्यद्रव्यान्धारहति प्रागसावप्रतियोगी न वेति सशयः॥ **विश्वसिता** नोयामिति॥
 कार्यकालान्तरात्तत्कार्यमात्रं तद्विधेयं च संतानं॥ तच्च द्वाणुकाद्यं तावद्वियर्थं तमविष्टं दृश्यं च परमाणुः सदेवेति स
 तानं च न विशेषितं॥ तेन दृश्यं संतानं शून्यं परमाणुलिरारं सः सिद्ध्यति॥ यद्यपि नादिचो संतानस्या घटस्य सदेवेति॥ एतस्य सदेवेति
 संतानविशेषश्चासिद्ध एव॥ तथापि स्पष्टं बान्तदुपेक्ष्य दृष्टं नरमाह॥ **वस्तु** इति॥ न वागमासदेवत्वादे-तस्य सिद्धार्थतया ५६

मुख्यार्थपरचात्तावाश्रयन्याप्रलयस्यापिततएवसिद्धेरनुमानवैद्यार्थिः॥साध्यमपिब्रह्मांडसंतानशून्यपरमाणवानृत्यत्वमयुक्तं
संतानाद्यावत्तकस्यैवसंतानांतकचार्तःब्रह्मांडस्यत्रानादिचित्रकमानवेति।कमेणानादेशपरमाण्वारत्यत्वेणैकदातदसिद्धे
प्रलयसिद्धिरित्यर्थः॥किंवा॥कार्यात्यन्तेःप्राक्कार्यशून्येनारब्धत्वसाध्योसिद्धसाधनं॥कार्यान्तधिकरणारब्धत्वेनबाधः॥इति
भावः॥एकदेवेति।विशेषणइति॥साध्यस्येत्यर्थः॥तेनेवोक्तमारब्धदोहैदिनेवेत्यर्थः॥एककायात्पादकोवस्यतदितरसकलको
र्थात्पादकालेनव्याप्तिसिद्धिरितित्वावः॥विशेषणोक्तिः॥हेतुविशेषणसिद्धाविशिष्टस्यस्वरूपासिद्धत्वादित्यर्थः॥एकदापीति।किय
देकस्यकार्यस्यहेतुसाकल्येनदेवतदन्येषामप्यायेदाक्रमेण।आद्येप्रागुक्तदोषः॥अथैकसंबन्धेनसाकल्यस्यैकमिककार्यव्याप्त
चार्तयुगपदुत्पादसाध्यव्याघातइत्याह॥विरोधादिति॥बाधमाह॥सर्वेति।तेनेति।कर्तृज्ञानब्रह्मांडपरमाण्विःपूर्वमुत्पादितसजा
तीयसंतानांतराधनित्यत्वेसत्पारंतकचार्तः॥प्रदीपपरमाणुवदित्यप्याश्रयासिद्धिसिद्धसाधनान्यादुष्टमित्यर्थः॥सिद्धसाधनेवि
हणोक्तिः॥बालतनुणेति॥तन्नद्वयवैवापगमापगमास्योक्रमेणनाशोत्पादेयिनप्रलयसिद्धिरित्यर्थः॥तस्यापीति।अदृष्टस्यापिप्रवाहि
त्वेनक्रमिकत्वादेकस्यसोमेननाशोप्ययरापरस्पंदेष्टस्यनाशानुपपत्तेत्यर्थः॥क्रासमीत्रमनुमीयते।एकदाक्रासोवाअन्यतक्रासोवाअ

प्रसिद्धसाधनोदितोयेत्वयसिद्धिः। ततोयेवाहनेति। ननु दिनरात्रिक्रमस्यापि पक्षे चातयत्समाश्वादाकथं तेनैव व्यवहारः। नृत्यं
 हे। युगोति। क्रमसमानतामात्रस्य विवक्षितत्वे दानातनपाषमासीद्यदि नक्रासकाथैश्च याम्यतिवावः न वा संतावितो चैषां क्रमो विवक्षितः
 ततः। तन्मविद्यादिदृष्टान्तस्य साध्यैकल्याणैः युगपरिवर्तक्रमेणात्राप्युत्कर्षसंज्ञादित्यर्थः। ननु सकलसंतानपक्षे कृत्येनैकदेशे
 साध्यायेन न्यतिवानः स्यात् किंचैककालीनच विविदिष्टसंतानपक्षे कृत्यस्य च यत्र च तावच्छेदकधर्मसामानाधिकरणसाध्यमान
 स्पसिद्धते। ननु मानेकैस्तत्रादेकदेशेदः सत्पतीत्यत्राह। विपरीतेति। तमेवोपपादेयति। वस्तुवर्षति। न वा सिद्धासिद्धि व्याघातका
 ले च स्फुटाले र्यद्वयवत्वा व्याप्येन ब्रह्मण च स्पष्टब्रह्मण पूर्वकत्वव्याप्यत्वेन साधनात् न बोधिता। अथा ब्रह्मलूनं विना पुराणं ब्रह्मलूनं
 त्यतिः तथा ब्रह्मलूनं विनापि विविदिष्टादृष्टे पृष्ठहोतपरमाणो ब्रह्मलूनः स्यादिति नेत्यर्थः। विशेषनिबन्धेनैव दत्तं न विषयैश्च मि
 त्यर्थः। इदं नमो हनुः धूमः फलमित्यर्थः। सर्व एवेति। न चैककालीनसमग्राण्यदेयप्रबंधश्च स्यात्प्रसिद्धः परमाणुना सम
 ग्राण्यदेयप्रबंधश्च स्यात्प्रमाणं साध्योतयो वक्रमेणाह शसाध्यसिद्धौ सिद्धसाधनं। पवनपरमाणुश्च पक्षेऽंशतः सिद्धसाध
 नोऽप्येव च तस्यैव कार्यद्वयवत्त्वे प्रलयासिद्धिः। अथ परमाणुः कार्यद्वयसमानकालिकपरेणु क्रियातिरिक्तक्रियावोक्तम्

इदं नोति

मा वि ४ स्प

तच्चैदिति अवांतरस्य लयो महाप्रलये तु परमाणुः कार्यसमानकालिके तद्वन्निधेः सस्य धंसवा उमूर्त्तत्वादिति मानमित्युच्यते एतदप्यु-
 एव च स्यात्तत्रापि धिवाशः अथैते परमाणवः कार्यदेवानधिकरणे ह्यत्रिकार्यवतः नित्यद्वयचार्त्रादिति मानं तत्राकार्य-
 द्वायानधिकरणत्वे स्यापि धिवाशः अत्राहुः एककालीना इति पक्षे विशेषणद्वयकालीनत्वे साध्यस्य सिध्यति सर्वत्र पक्षो-
 वदकावच्छिन्नस्य साध्यस्यानुमाना सिद्धेः न बोधितः सिद्धसाधनं पक्षधर्मतावत्तस्योद्देश्यप्रतीतिरसिद्धेः न तपेक्षेकदेशस्य
 दृष्टान्ताभावः साध्यवन्नयानिश्चितस्यैव तच्चार्त्रपक्षान्यत्वे सतीत्यस्यैवैयर्थ्यात् तथापि न तस्य पक्षे साध्यसंदेहसि साध्यविषयो
 रतावादिसिपिना येन नृपेण साध्यनिश्चितेन तयोर्लावैपिसामान्येन तयोः हतिसत्त्वात् ननु कार्यद्वयधिकरणकालमात्रे-
 नित्ये बोधाधिकः अत्र वदंति समयसमवायिकारणानिरिक्तद्वन्निधेः प्रतियोग्यद्वन्निर्कार्यद्वयचार्त्रादिति मानं तत्राकार्य-
 लीनारं तकातिरिक्तं कार्यवानधिकरणद्वन्निधेः सप्रतियोगिद्वन्निर्कार्यमात्रद्वन्निधर्मत्वात् शब्दवत् न वात्रावितुं तद्वत्त-
 वे मुपपत्तिः अतएव यधिकर्मत्वे साध्या व्यापकत्वादिति गोलकेति यद्यपि गोलके पदेन द्वाणुकमारस्यात्मावयवविषय-
 स्य पक्षे वदिसाकल्यो वेदः सकलो ह्येदप्रतियोगित्वं तदा बोधः अथैककालीन उच्यते तदा गोलके संतो नंतरकालमात्रव-

अनु

रः

त्रिवेषु हेतुना न दोष इति न प्रलयसिद्धिः। तथापि रूगोलसंज्ञानो यत्तु गोलकसंज्ञानाधिक्येण ह त्रिधं सप्रतियोगी। कार्यज्ञाने
 द्रवित्युत्तात्पर्ये। एकं रूगोलकमित्यवाधितानुसन्वादे कावयविसिद्धिः। अथ स न प्रमाणे तत्राह। एवं सतीति क्रमेण हेतु
 साधनं परिहृतं। उद्देशस्त्विति। युगपदिति। युगपत्सद्वकाप्रतिहतानीत्यर्थः। न च त्रिसाध्याप्रसिद्धिः। अथ चिन्तनाशयकर्म
 वानस्य। दृष्टान्तश्च साध्यविकलः। सुषुप्तावपि श्वासादिजनकादृष्टानि रोधन्ति। किं बहुनुपलुक्तं यदमतीतकर्म व्याप्य यत्तु
 अनुपलुक्तं च सुपलोगजनकं चेत्तद्व्यायश्चित्तनाशयकर्मणा तेवेति न प्रलयसिद्धिः। यदा कदा विदुषलोगजनकं चेत्तदातीतकर्म
 मप्यस्ति। अपि चैतच्छालीना नो कर्मणां पक्षे वाधः। केषां विदुषलोगे नो तत्रानाशात् प्रलयकालीना नो यत्तु चेत्तदाश्रयासिद्धिः
 विवित्रपदे न व्यर्थं तस्मादेतत्कर्मणिरिक्ता नि कर्मणि एतत्प्रतिबंधकप्रतिबध्ना नि कर्मिवादे तत्कर्मवत्प्रतिबध्ने च कारणं च
 तत्सामान्यरूपेण तीतस्यापि यदा तत्प्रतिबंधकं स विधायति। तथा सर्वकर्मप्रतिबंधे यत्तु प्रलयसिद्धिरित्येवंपरोयप्रथः इति संप्रदायविदः
 न नृत्यन्ते बलावेकुतो वयविसिद्धिरित्यत आह। स्वतावादेवेति। न ब्रवन्तेति। आदित्यक्रियानिरूपणादौ त्रिघटितत्वादर्शनात्
 मित्यर्थः। तथा वेति। वर्षशतनियमात्तावेसतीत्यर्थः। प्रत्यक्षादेः प्रमाणे इत्यर्थः। असति बाधक इति श्रुतं रूपायति। एतद्वाधकं

समाह स्वरेति

ज्ञानचक्षुःश्वरोऽप्यंतरां तथा हि ज्ञानवच्चेन श्रुतिव्याघृते दसि द्वौ ईश्वरो नात्मा दुःखात्तस्य तात्ताववत्त्वात् घटवत्कृतवत्श्वरात्मवत्सा
धकानां ज्ञानवच्चादीनां तस्य स्वात्तवत्त्वमिति वाच्यं व्याप्तिपक्षे धर्मतस्मिन् न तु तस्य स्वमपि ते वतु लो एवेत्येकैव तस्य सामपि
प्रतिबंधात् किं वच्चेनात्मवत्साधकानां मेव तस्य स्वज्ञानादित्रयस्यात्मवत्साधकत्वात् सुखादिषु दूतीवषु स्थातात्मवत्साध
कत्वात् न वनिर्दुःखवच्चेनात्मवत् व्यतिवारिनिर्दुःखवच्चाप्येकत्वात् प्रमेयवच्चेन दिति वाच्यनिर्दुःखवच्चेन तस्यानिर्दुःखमात्रवृत्तिवर्त
त्वात् परवच्चेन दिति प्रतिरोधादित्याह ये ईश्वरसाधकमाना तावद्धर्मसिद्धौ कस्य ते दसाध्यातृत्वं कस्य विपरिहारोपपत्तिः तत्रेति वि
वीक्ष्यते ॥ सक्ते कच्चा सक्ते कच्चा विनादप्यसिद्धयर्थः ॥ न च सक्ते कच्चा विनादप्यसिद्धयर्थः ॥ न वा तस्याविधसंशयविषयवत्त्वमेव त
थातदुद्दिष्टे पितृदनुयोगावत्त्वे ॥ वादिनो निश्चितवच्चेन तदसंत्वाच्च ॥ न वा वाच्युक्ती पितृमतात्प्राप्तमध्यस्थस्य तस्य न वः तस्यापि निश्चि
तत्वात् न वा हार्यः संशयः ॥ अथ यो न्यायः ॥ वाच्यनुमानप्रवृत्त्यात् संशयान्न संशयविषयवच्चेन वाच्यनुमानप्रवृत्तेः ॥ तथाप्युपा
दानोत्तरजन्यपक्षजन्यमिव पक्षतावच्छेदकं तेन तादृशी नेच्छादनामपि पक्षे न वाच्यजन्यवृत्तिजन्यवच्चेन युपादानोत्तरजन्य
वच्चात् न वत्तेतो जन्यवच्चेन विशेषणव्यावर्त्यप्रसिद्धिः ॥ परंप्रत्यापानतः प्रमेयवत्त्वकारकज्ञानजननेनोपरजकच्चाश्वेषाति

तमर्त्त

नि

र

शतगावेष्टान्वस्योपाधिचारश्चित्ताधुपादानगोचरश्चविवक्षायां वा प्रसिद्धिः॥ नवोपादानपदस्य संबंधि शब्दचारश्चित्तिघटपदसमिति
योहारोत्तत्तदुपादानबोधनं प्रकृतेशब्दस्याप्रमाणचारचादिनोना सचारः॥ अनुमाने व्यापकतावहेदकनूपेणोपादानबेनव्या
पकसिद्धावर्थांतरचारप्रमाणमात्रेव तथा कल्पने सर्वत्र तत्तदुपादानबेनेवोपस्थितो सामान्येन क्ताप्युपस्थितेर्वीसिरेवनृ
सेतः किंवा॥ अस्मदादनामेवत्यमहवचश्चित्ताधुपादानगोचरं नित्यं ज्ञानादिकमस्तूपहधर्मतावत्तात्रधर्मिकल्पनातो धर्मकु
ल्पना लघीयसीति न्यायात्र नित्यं वज्ञानमस्मदादिकर्तृके कार्यस्वात् प्रमाणजनकं॥ अकुनादेवतयेतितवायनुमतं॥ मैवं॥ अदृष्ट
प्रागस्तव व्याप्य प्रागता वा प्रतियोगिज्ञानादि उच्यते स्वजनकादृष्टोत्तरज्ञानादिजन्यत्वस्य वार्थधतेनादृष्टद्वारा सिद्धसाधन
तावात्र उपादीनत्वेन सामान्यतोपि साध्यतिदेशेयहधर्मतावत्तेनातिमतचित्तादिगोचरज्ञानादिसिद्धः॥ अस्मदादिज्ञा
नापजन्यत्वेनपहविशेषणवास्मदारीनानित्यज्ञानाकल्पनात्र उपादानं च कारणमात्रं विवक्षितं अतो धर्मस्य व्यतिवारे
नवसामान्यलेहणादिप्रत्यासन्नित्यज्ञानादिनार्थोक्ततादृशज्ञानस्य कर्तृत्वानिर्वीर्येऽन्यथातिप्रसंगः॥ त्विकीषीकारण
यवपपरोहं ज्ञानं न कोपिदृष्टं किं त्वनुमितिर्न्यमितिसाध्या प्रसिद्धिः॥ तथापि कृतेः सिद्धत्वेन सिद्धविषयतया सिद्धविषयं प्रत्यक्षं

हा

मपि कतिहेतुः। एवमवयवानां संस्थानविशेषस्य कृति साधोऽसाधनत्वेन ज्ञानेण वयवगोचरस्य हेतुविना कृत्यमुपपत्तेः॥ न वैवस
 पितत एवात्रुमिति रपाश्वरे सिद्धौ स्वसुखादि साधनत्वात् नुमिता वीश्वरस्य बाधाशत्रुमादृश्याश्चानुमितेर्जनकत्वादर्शनात्॥ उपा
 दानस्य सिद्धे चोपादेयवत्त्वे सा सिद्धत्वात् तत्र विकारविरोधः॥ ननु ज्ञाने कृती नाम लोवान्ने क्वचित् कार्यतावः॥ किं नु एकैकी
 तावत्तथा ज्यैष्ठ्यविशेषणत्वेन त्रितयमतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोस्त्रितयसिद्धिः॥ साध्या तावद्व्यापका तावदप्रति
 योगिन एव साध्यागमके चारं मेवं॥ यत एवैकैकमतिरेकाकार्यव्यतिरेकः अत एव कार्यत्रादेकैकसिद्धि त्रितयसिद्धिश्चार्थसु
 समाज्ञः॥ अत्रात्रुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वेनादियोष्ठे राघोष्यानुपलब्धिर्व्या॥ सावनप्रसूते इत्याह॥ बाधति॥ ननु प्रत्यक्षे वा
 धाभावेपि व्यापकात्वात्वेन व्याप्यतावानुमानाद्वाघः स्यादित्याह॥ शरीरस्येति॥ तथापि विकवत्तत्वात् ज्ञाने स्वाधिकृत्युत्पन्न
 त्वेन ज्ञायमानयोः सत्यतएव त्रैलोक्यात् तद्व्याप्येन स्पष्टमित्याह॥ व्यापकेति॥ ननु सर्वज्ञा शरीरनित्यत्वात् न हि कर्तव्यं चेति
 वदितः॥ पृथक् कार्यस्य तद्विपरीतकर्मसहवारदर्शनात् तदसाध्यः तथा चालयोर्विशेषयोर्विरोधो विशेषावबोध इत्याह॥ रा
 रातिहेतोर्विद्वित साध्यविपरीतसहवारमात्रात् न तसाधनमनुमानमात्रेणैव दित्याह॥ उक्तेति साहचर्यमात्रपुर
 स्तुतागमकलेयोर्हेतुसाध्योरन्यतरेण पक्षेऽप्यन्यतरस्मिन् विद्यमानधर्मसंज्ञनमु कर्मसम इति न्यायपदेन साध्यायेत्येवं न शरीरि कर्तृत्वेन कार्यत्वस्य व्यापित्वयाभ्युपेयते यतो विपरीतसाधना
 द्विरोधः स्यादित्यत आह अपसिद्धतात्पर्येण तत्राप्यपसिद्धतादिसंभवेन नीया

६०

तावतारसमात्रसिद्धावपिमधुरसासिद्धेः। तस्मात्पूर्वीकमानावष्टमेनेरमुह्ये। नियामकाभावादितिदूषयति किंवेति। जलरसस्वभावा
तिरनुभूयतेतदिरहइत्यर्थः। एकज्ञातीयतागुणत्वव्याप्यव्याप्यज्ञात्या। अन्येथेति। अवीतरज्ञात्यनुभवस्यसोनपरज्ञात्यनुभवइतिभा
वः। शिथ्याअपिमधुरतायाआणत्वाप्यनेरित्युक्तेदूषयति। नवदृष्टिव्याइति। शिपाधिकस्योपाध्यपकर्षः। एकर्षीपलंभनियमा
दित्यर्थः। प्रत्युतशुष्यत्वशेरीणान्नत्वापगममाधुर्यात्कर्षीपलंभदितिभावः। स्निहप्रतिबंधिदूषयति। शुष्यतातायथायथाव
तादौशोषस्तथास्निहापकर्षीपलंभादौपाधिकस्तत्रस्निहःइत्यर्थः। शिभाधिकलौत्वादिति। तुपाध्यनवपानुविधानस्यानय
सिद्धत्वदित्यर्थः। शीघ्रंउहोदेनववर्षकजलस्यैवप्रकृष्टशैत्यंमज्जित्युत्पत्तेयद्वासीखंडांतर्वर्तिज्ञात्यैववर्षणात्तवहिर
तस्यशैत्यानिशयउपलभ्यते। अदृष्टश्रीपंडस्यशिविज्ञातीयस्पर्शानुभवात्। पवनदेर्द्वयोंतरशैत्याभिज्यंज्ञवभ्यदर्शनावड
यांतरात्तद्विवाशैत्यादस्येकाप्यदर्शनादितिभावः। रुपाध्यरुताग्रासत्वासाशोध्यरुतायाइति। अत्रव्यभिचारमाह। मेदस्वीति।
करकादावभावादितिदूषयति। आण्डवत्वस्येति। ते। ज्ञःसंबंधेनापांडवत्वाददर्शनात्। प्रत्युततन्नाशोपलंभात्तदयाकलमि
त्यर्थः। नवहिमपिंडस्याग्निसेयोगेविलयनादत्रबाधः। अपाकजलत्वेपिानमिनांतरात्तदुत्पत्तिः कथंनिराकथंनिराकरणीय

निवाच्यो नैमिन्निवद्वत्त्वस्य तेजः संयोगज्ञान्यत्वनिष्पत्तात् । यद्वा तृतीयं वा प्रसंगो गलन्यद्वत्त्वाश्रयः तद्वा तृतीयं तद्भावेऽपि द्वाभ्यां
मुपलभ्यते यथा दृष्टादित्यासेश्चाज्ञानज्ञातीयेवातथत्वात् । करकायां वशीतस्य शनिजलत्वाच्चाज्ञानं । न वा सांसिद्धिकप्रवृत्ते
न विरोधः तस्यासिद्धेः । अदृष्टविशेषात्तत्पतिवैधेकादिन्योपलब्धे भादिति भावः । तस्येति । आण्डवत्त्वस्य तेजः संयोगज्ञान्यत्वादिषु
कमिति भावः । तत्रासंबन्ध इति दूषयति । तैलेवेति । स्वरूपकषाभावस्तत्रोपाधिरिति भावः । तिलद्वत्त्वस्य पार्थिवत्वे वीधकमपि ।
हृतेति । तैलद्वत्त्वस्य पार्थिवत्वे तु तद्वत्त्ववत्त्वाकज्ञत्वापत्तिः स्यादित्यर्थः । एवं चेति । द्रव्यद्वत्त्वस्य पाकज्ञतादाण्डवत्त्वस्य
पार्थिवत्वे वा तथत्वात्तद्वत्त्वात् । तद्वा युजानेकांतिकेनानलनलद्वयत्वेन न दिशेयं । दाहो न स्मीभावो नारूपपरात्तन्निर्ना । उभ
यस्यापि स्नेहास्त्रेण रसधर्मत्वं । अतएव नानलनाशहेतुनाशप्रतियोगित्वे सत्यनलहेतुत्वाभिधानत्वं । अनलावयवेगतत्वा
त् । न च हेतुत्वं निमित्तत्वं विवक्षितं । अनलसंभवननाशनाशत्वमानाभावात् । इंधननाशोऽनलांतरंगोत्पद्यते । प्रवा
नलस्त्वयवक्रियाविभागादिन्यायेन नश्यति । रस्मी तद्दृष्टस्वेष्टाश्रयो न जलं । दहनानुसृष्टत्वात्तेकाष्ट